

83

Ltn
698

19 99

173

ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅՈՒ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

7
111

Հրատարակեց իւր յառաջարանով

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ԹԻՖԼԻՉ

ՏՊԱՐԱՆ Յ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

1892

Յ Ա Ն Կ

1. Ազգ.
2. Կ. Կոստանեանցի «Ս. Էջմիածնի վերանորոգութիւնն ժԵ դարում».
3. Թումաչի Յիշատակարանը.
Ա. Վասն միաբանութեան Հաչոց.
Բ. Յաղագս Էջմիածնի օրհնութեան.
Գ. Վասն աքսորման տէր Կիրակոս կաթողիկոսի.

4698-60

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 3 апрѣля 1892 года.

Типографія И. Мартirosianца, Орбел. ух. д. № 1—2

Ա Ջ Դ

Այս առաջին անգամն է, որ տպագրութեամբ լույս է տեսնում Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը: Նորանից մի քանի համառօտ հատուածներ միայն ամփոփել է իւր Այրարատի մէջ Հ. Գ. Ալիշանեան բազմադիւն բանասէրը: ¹⁾

Մեր ընտրած բնագիրն 1886 թուին ընդօրինակեցինք Վսեմ. Կարապետ Եզեանցի ձեռագրից, որ բովանդակում է իրեն մէջ ուրիշ շատ մատնագրական գործերի հետ միասին և Թովմա Մեծոփեցու պատմութիւնը: ²⁾ Այդ ձեռագրի գրչութեան տարին է 1668 թիւը և, ինչպէս երևում է, արտագրուած է 1597 թուի մի այլ ձեռագրից: ³⁾ Այնուհետև թէպէտ մեր ձեռքն անցան և այլ գրչեայ օրինակներ, սակայն մեր առձեռն բաղդատութիւններից երևցաւ, որ մեր առաջին ընդօրինակութիւնն աւելի մաքուր և ճիշդ է: Իւր տեղում նշանակել ենք մի քանի էական տարբերութիւնները, հանելով Մայր Աթոռի գրադարանի երկու գրչեայ օրինակներից, որոնցից մէկն արտագրուած է 1664 թուին Տփլիսի Ս. Աստուածածնի եկեղեցում, իսկ միւսն յիշատակարան չունի:

Թովմայի յիշատակարանն ունի ընդ ամէնն երեք գլուխ: Նա պատմում է հայոց հայրապետական աթոռի

¹⁾ Տես Այրարատ եր. 215, 216 և 300.

²⁾ Տես Ստեփ. Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմ. տիեզերական, Ս.-Պետերբուրգ 1885, Յառաջաբան, ԼԲ. ԼԳ. ԼԶ:

³⁾ Նոյն, Յառաջ. ԼԳ. ԼԸ.

փոխադրութիւնը Սսից Վաղարշապատ, նկարագրում է 1441 թուի համազգային ժողովը, Արաղիս Վերապեցու ընտրուելու և ապա երկու տարի յետոյ աթոռից ընկնելու հանգամանքները: Յիշատակարանի վերջում կար և առանձին մի յիշատակարան թովմայի աշակերտի՝ Արաղիս վարդապետի գրածը, որ մենք բաց թողինք: Նորա մէջ Արաղիսը պատմում է իւր վարդապետի կենսագրութիւնը, որը մենք յոյս ունինք մօտիկ ապագայում հրատարակելու թովմայի պատմութեան հետ միասին, քանի որ նորա տպագրութիւնն արդէն սպառել է *): այն ժամանակ կը հրատարակենք և Արաղիսի յիշատակարանը:

Թովմայի Յիշատակարանի լուսաբանութեան և Հայոց հաշտապետութեան նախընթաց վիճակը պատկերացնելու համար մենք կարևոր դատեցինք հրատարակութեանս սկզբում դնել և մի չառաջաբան »Ս. Էջմիածնի վերանորոգութիւնը ԺԵ. դարում«՝ վերնագրով:

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆ

ԺԵ. ԴԱՐՈՒՄ

«Միշտ անշարժ պահե՛ա զաթոռ Հայկազնեայ»:

Յուզան Երզնկայի:

1441 թուին Երևանն ականատես եղաւ մի տարօրինակ հանդէսի: Մի խումբ հայ կրօնաւորներ ժողովուել էին Հայաստանի զանազան կողմերից և գումարուել էին այնտեղ: Քրիստոնէայ ժողովուրդը շատ վաղուց էր, որ այնքան վարդապետ ու եպիսկոպոս միատեղ գումարուած չէր տեսել: Ուրախութեան սրտաշարժ ցոյցերով ողջունեցին նոքա ս. հայրերին. «փողք զանգակացն գոչէր, երիտասարդքն գոչէին, ծերքն աղաղակէին, մանկունքն խաչտաչին, կանայք երկրպագութեամբ և լալով զամենեսեան զարհուրեցուցանէին» ասում է ականատես պատմիչ Թովմա Մեծոփեցին: Այլազգիներն անգամ զարմացած էին Հայոց աշպխի հոգևոր շարժման վերայ, հաւատարիմ հպատակների խնդութեան խնդակից մահմետական իշխանն՝ Աղուպպէկն անձամբ իւր զօրքով առաջնորդեց ս. հայրերին դէպի Վաղարշապատ, «փողով

*) Թով. Մեծոփ. Պատմ. Լանգթէմուրայ. 1860, Փարիզ:

և թմբկով՝ հասցնելով նոցա իրենց ուղևորութեան նպատակին:

Ո՞վ էին նոքա և ո՞ր էին եկել:

Սսի հայրապետական աթոռի վատթար կացութեան դէմ բուրբող ս. հայրերն էին նոքա, և եկել էին Վաղարշապատ՝ Հայոց Մայր Աթոռի վերանորոգութեան երկունքն երկնելու:

Ա.

Սսի աթոռն սկիզբն առաւ ԺԳ. դարի վերջերում, երբ Հայոց հայրապետական աթոռատեղին՝ Հռոմկլաչի զդեակն ընկաւ Եգիպտոսի Ամիրաչի ձեռքն և Ստեփաննոս կաթողիկոսն հայրապետանոցի զարդերով ու Ս. Նշաններով գերի տարուեցաւ Եգիպտոս, ուր և գերութեան մէջ կնքեց իւր մահկանացուն: Կիրիկիոյ Հայոց թագաւորն Հեթում Բ. Հայոց հայրապետական թափուր գահի վերայ 1293 թուին հաստատեց Գրիգոր Է. Անաւարդեցուն, աթոռատեղի նշանակելով Սիս մայրաքաղաքը ¹⁾: Այդ ժամանակից աչն է 1293 թուից մինչև 1441 թիւն 147 տարուայ մէջ 8 կաթողիկոս յաջորդեց Սսում հայրապետական աթոռի վերայ: Այդ կաթողիկոսները չկարողացան սակաչն իրենց աստիճանի բարձրութեան վերայ մնալ և իբրեւ մտքերի ղեկավարութեան ընդհանուր ուղղիչ անընդունակ եղան առաջնորդելու ս. եկեղեցու հօտին ողջամիտ և խաղաղ ուղղութեամբ: Նոցանից նշանաւորներն ընդհակառակն ընկան արտաքին ագդեցութեան տակ և կողմնակի շահերը գերադասեցին

¹⁾ Տես Ստեփ. Օրպէլ. Պատմ. գլ. 45:

բուն եկեղեցու աւանդական շահերից: Այս է պատճառը, որ Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ Սսի կաթողիկոսարանի անունը կապուած է անհարազատ, դիւրափոփոխ, եկեղեցին ժամանակի հանգամանքներին ծառայեցնող, օտարամոլ և վնասակար ուղղութեան հետ: Սսի առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Է. Անաւարդեցին ինքն եղաւ այդ ուղղութեան հեղինակն և աւանդողն իւր յաջորդներին: Այն, որ կոչուած էր պահպանել եկեղեցու միութիւնը, հսկել հօտի ապահովութեան և ամբողջութեան վերայ, և լուսաւոր վարդապետութեամբ կազդուրել ժողովրդի միտքը, եկեղեցու աւանդութիւնների հակառակ ընթանալով, վրդովում է նորա հոգեկան անդորրութիւնն, և յառաջ է բերում խռովութիւններ, որոնք բնաւ ներդաշնակ չէին քրիստոնէական կրօնի բարոյական պահանջների հետ: Այսպէս՝ Գրիգոր Է., ինչպէս ասում է ժամանակակից Ստեփաննոս Օրպէլեանը, «սխալեաց մեծապէս և ի բաց եկաց ի ճշմարտութենէն, զի թողեալ զբնական և զհայրենի շաւիղս նախնեաց սրբոց, հետեցեալ ընդ թիւր և զարտուղի ընթացս Յունաց»: Անաւարդեցին ինքն իբրեւ օտարասէր արդէն ժառանգել էր «հոռոմ» մականունը, և իբրեւ ազատամիտ, թիւր հասկացած լինելով ազատամոլութիւնը, դնում է եկեղեցու մէջ աչնալիսի փոփոխութիւններ, որոնք հիմք եղան ապագայ ապականութեան և խռովութիւնների ²⁾: Իրեն ժամանակակից եկեղեցական դասի մէջ շատ հազուադիւր էին Գրիգորի նման գիտուն, ուսումնասէր և առաքինի եպիսկոպոսները. նա մեծ հռչակ ունէր, և բազմաթիւ գրուածք-

²⁾ Ստեփ. Օրպէլեան Պատմ. գլ. 45:

ներով և շարականներով, որոնք մերժուած են, հանդիսանում է առաջիններից մէկը իւր ժամանակում³⁾։ Սակայն այդ անձը շատ անարժան չի շատակներ թողեց պատմութեան մէջ։ Յունարէնի և ասորերէնի գիտակ, լատինասէր և միանգամայն օտարա՝ ուրիշոր է. Անաւարդեցին ազատամտութեան ցոյց էր համարում և Հայոց եկեղեցու հաստատութեան օգուտ բերել էր կարծում, երբ ջնջեց Սեւերան 1114 թուի եկեղեցական ժողովի բանադրանքն Աղթամարի վրայից և վաւերական ճանաչեց Աղթամարի հակաթու կաթողիկոսութիւնը⁴⁾, երբ ուղեց մտցնել Հայոց եկեղեցու մէջ լատինական ծէսեր, որոնք ինքն արդէն իւր առտինին մատուցի մէջ գործ էր դնում, և երբ եկեղեցիների միաբանութեան ջատագով հանդիսանալով, հրատարակեց իւր հաւատոյ ձեռնարկը, որ մերժուեցաւ սակայն Հայոց արեւելեան վարդապետների մի ազգու թղթով։ Եւ ի՞նչ էր իսկապէս նորա արածը։ Նա 1294 թուին, հետեւելով յունաց և լատինների այն տարուայ շփոթուած տուժարին, Ծաղկազարդի օրն հրամայեց Ս. Յարութեան տօն կատարել և զատիկ անել, և թագաւորին համոզելով չբռնութեամբ տօնեաց և ետ տօնել ամենայն աշխարհին Կիլիկեցոց։ Նա արդելեց Հայ ժողովրդին թաթարման երեկոյն նախնական սովորութեան համեմատ պաս լուծել. նա սկսեց մէկ մէկ հեռացնել եկեղեցուց ազգային նախնական աւանդութիւններն և կամաց կամաց մտցնել հոռոմ եկեղեցու բոլոր աւանդու-

³⁾ Սխուան եր. 241, 242.

⁴⁾ Չամչ. Պատմ. Գ. եր. 289.

թիւնները. (չարաբերութիւն սկսելով Կ. Պօլսի Յունաց պատրիարքի հետ, խոստանում էր նորան ընդունել այն ամէնն, ինչոր Յոյները պահանջեն⁵⁾։ Այդ դեռ բաւական չէ։ Նա հաւատացնում էր Հայոց արեւելեան վարդապետներին, թէ իւր այնպիսի գործողութիւնների շարժառիթն Հայոց բարօրութեան խնդիրն է. «վասն նեղեալ ժամանակիս, ասում էր, կամիմք զմիաբանութիւն հոռոմոց ընդ մեզ և զամենայն ազգաց»⁶⁾։

Անաւարդեցու այս գործողութիւններն յառաջ բերին երկու շարժումն։ Եղան այնպիսիները, որոնք հաւանութիւն տուին և կեղծ ազատամտութեամբ «սկսան եպրեղ զնախնիսն մեր և առնել նորաձեւութիւնս և այլաձեւութիւնս»։ Եղան և այնպիսիները, և այդ անշուշտ մեծամասնութիւնն էր, որ ոչ միայն չհաւանեցան նորա գործերին, այլ նաև դիմադրեցին. Օրպէլեանն ասում է, որ «ի պարկեշտ վաներն» չընդունեցին նորա կարգադրութիւնը, եպիսկոպոսներից և վարդապետներից շատերը նոյնպէս չընդունեցին իրենց վիճակներում. այդ պատճառով շատերն հալածական եղան, ծեծ ուտելով և աքսոր գնալով. և այս անկարգ գործողութիւնների պատճառով շատերը զայլակողուեցան կաթողիկոսից։ Այսպէս էր Կիլիկիայում։ Իսկ արեւելեան կողմն Հայաստանում ևս առաւել զայրացած էր դժգոհութիւնը։ Այնտեղ մարդիկ տանից տուն ման գալով, ամեն տեղ շշնջում էին, և այս շշուկն էին տարածում թէ «մեր կաթողի-

⁵⁾ Ստ. Օրպէլ. Պատմ. գլ. Կէ.

⁶⁾ Ստ. Օրպէլ. Պատմ. գլ. Կէ.

կոսն հռոմ է և նոցա հետ դաշնակից»։ Օրպէլեանն ասում է իւր թղթի մէջ Անաւարդեցուն թէ դեռ 1287 թուին, երբ ինքը Սիս էր և պէտք է կաթուղիկոս ընտրէին, Կարմիր Վանքի վանականներն «զականջս մեր խիտ առ խիտ տաղտկացուցին» նոյնն ասելով, թէ Անաւարդեցին հռոմ է, և այդ պատճառով էլ այն անգամ հակառակ Լևոն Գ. թագաւորի ցանկութեան Անաւարդեցին չընտրուեցաւ կաթուղիկոս, այլ Կոստանդին Պրօնազործը։ Արեւելեան հայոց վարդապետներն Ստեփաննոս Օրպէլեանի առաջնորդութեամբ, որ Սիւնեաց մետրապօլիտն էր, Գրիգոր Է. Անաւարդեցուն մի թուղթ են գրում ժողովով, յիշեցնում են նորա պարտականութիւններն և առաջարկում են նորան հրաժարուել նորաձեւութիւններից։ Նոքա պահանջում էին, որ Անաւարդեցին քաղկեդոնականների հետ յարաբերութիւն չունենայ, պատարագի ժամանակ նոր ծէսեր չներէ, հռոմ եկեղեցի չմտնի և տօները նոցա հետ չկատարէ, ճրագալոյցի նաւակատիքն հին սովորութեամբ լինի և այլն, Բոլոր իրենց պահանջները պարզելուց յետոյ արեւելեան վարդապետներն այսպէս են ամփոփում իրենց խօսքը. «ընդէր է երկայնել մեզ զբանս. հաւան եմք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հռոմոց յերկինս ելանել»։ Նոքա խնդրում են, որ Գրիգոր Է. իրենց պահանջներն հաւատարմութեամբ կատարելու համար գրով ուխտէ և գիրն ուղարկէ իրենց. միևնոյն ժամանակ յայտնում են, որ չպիտի հնազանդին. նորան և ճանաչեն իրենց գլուխ, եթէ նա գրով չխոստանայ անաղարտ պահպանել ս. եկեղեցու աւանդութիւնները կամ չապաւումներ և չաւելումներ

չներել ս. եկեղեցու վարդապետութեան և ծէսերի մէջ ⁷⁾։

Այսպէս սկիզբն դրուեցաւ այն սառնութեան և կասկածներին, որ արեւելեան հայերն ունէին դէպի Սսի կաթուղիկոսարանը։ Ապաբաղդաբար Կիլիկիոյ հայոց գործերի ձախող ընթացքով հետզհետէ ևս առաւել զօրանում էր այդ ներքին ատելութիւնը, որին ոչ պակաս նիւթ էին տալիս և կաթուղիկոսների անձնական թուլութիւնները։ Այս երևում է հէնց Գրիգոր Անաւարդեցու յաջորդի Կոստանդին Բ. Պրօնազործի ժամանակ։ Այդ անձն երկու անգամ ընտրուեցաւ կաթուղիկոս. առաջին անգամ 1287 թուին, երբ դեռ աթոռն հռոմկալւումն էր, Կոստանդին Բ. հովուեց երեք տարի, և ընկաւ աթոռից հետո Բ. թագաւորի հրամանով 1290 թուին։ Թէև Ստեփաննոս Օրպէլեանը մեծ նախանձախնդրութեամբ յարձակում է Կոստանդինին հալածողների վերայ, բայց նորա պատմութիւնից երևում է, որ Կոստանդինի վերայ բարդուած 30 զրպարտութիւնների մի մասն է միայն անհիմն։ Օրպէլեանը կաթուղիկոսի յանցանքը թեթեւացնել է աշխատում, երբ յիշում է զրպարտութիւններից մէկը, թէ «առնու հարկս ի կտանոցացն, որ ի հռոմկալին»։ Նա առանց հերքելու կտանոցի գոյութիւնն հռոմկալւում այսպիսի յանդիմանական խօսքեր է ուղղում թագաւորին. «ո՞վ դատախազ, ասում է, այդ սահման է յամենայն չընդհանրական քաղաքս հայոց և Յունաց և ամենայն ազգաց... թէ բարեկարգութիւն խորհեցար առնել ազգիս, այդ թագաւորի է գործ, նախ դու բարձ ի քումէ թագաւո-

⁷⁾ Ստ. Օրպէլ. Պատմ. գլ. 4ը.

րութենէդ և ապա հրամայեան ամենեցուն բառնալ»։

Կոստանդինի վերայ եղած միւս զրպարտութիւնն այն էր, թէ պատարապից չառաջ շարքաթ էր խմում, Եւ Օրպէլեանը դարձեալ մեղմացնում է առանց հերքելու եղելութիւնը. եթէ, ասում է, կաթուղիկոսն այդ արած էլ լինի, ազահուութեան կամ աներկիւղութեան պատճառով չէ արել, այլ մարմնի տկարութեան պատճառով։ Օրպէլեանի այս երկու բացատրութիւնից արդէն կարելի է մակաբերել, թէ նա, որ այնքան խստապահանջ էր Գրիգոր Է. Անաւարդեցու նկատմամբ, շատ ներողամիտ հայեացք է յայտնում Կոստանդին Բ. Պրօնապօրծի թերութիւնների վերայ։ Միթէ արդարև ներելի էր, որ կաթուղիկոսը լկտանոցներից հարկ առնի, ուրեմն իսկապէս լկտանոցների գոյութիւնն ընդունէ և պաշտպանէ, կամ թէ ինչ պատճառով կ'ուզէ լինի, թույլ տալ իրեն՝ պատարագից չառաջ բան խմելու։

Եթէ Ստեփաննոս Օրպէլեանը կողմնապահութիւն չի անում, նշանակում է, որ արդէն այնքան շփոթուած էին այն ժամանակուայ մտածող անձինքների հայեացքները, որ չէին կարող զանազանել սկզբունքը հաճոյքից։ Բայց կայ և մի այլ հանգամանք. նոքա ձգտում էին պահպանել գլխաւորապէս հաւատը և վարդապետութիւնը. և այդ է պատճառը, որ նոցանից մէկն՝ Ստեփաննոս Օրպէլեանը մեծ նշանակութիւն չի տալիս Կոստանդինի յանցանքներին, որոնք, ինչպէս նա ասում է, «երբէք ոչ տային կարծիս վնասու ինչ ի հաւատ կամ յեկեղեցի»⁹⁾։ Այսպէս ուրեմն՝ Կոստանդին Բ. իբրև յանցաւոր ոմն ժամա-

⁹⁾ Ստ. Օրպ. Պատմ. Կէ.

նակից չառաջ զրկում է աթոռից, թէև նորա վիճակի աչդպիսի օրհասական վախճան ունենալու մէջ մեծ նշանակութիւն է ունեցել և. հետևում թագաւորի անձնական ատելութիւնը դէպի նա. Կոստանդին Բ. կամաւ խոստովանում է իւր յանցանքը, ինքը բազմութեան աչքի առջևն զգեստաւորում է հայրապետական ձևով, ապա մէկ մէկ հանում մէկդի է դնում իւր զգեստը, և խարազն հագնելով, յօժար կամքով թողնում հեռանում է Սսի Գլխիբացի եկեղեցուց։ Թշնամիները, կասկածելով, որ նա կը դիմէ արևելք և այնտեղ կը շարունակէ իւր իշխանութիւնը, յետեւից հասնում բռնում են և տանում բանտարկում են Լամբրօսի բերդում։ Այսպէս անարգուած ու մերժուած Կոստանդինը մնում է Լամբրօսի բերդում արգելուած այնքան ժամանակ, ինչքան որ տևեց Ստեփաննոս Գ. և Գրիգոր Է. հայրապետների հովութիւնը⁹⁾։ Վերջինիս մահից յետոյ, որ եղաւ 1306 թուին, Կոստանդին նորից ընտրուեցաւ կաթուղիկոս. այս անգամ հովուեց 16 տարի։ Հէնց նորա հայրապետութեան առաջին տարին 1307 մարտի 19-ին Սսի ժողովն ընդունեց Գրիգոր Է. Անաւարդեցու հաւատոյ ձեռնարկը, որի զօրութեամբ հայերը պիտի խոստովանէին ինն յօդուածի մէջ սահմանուած նոր կանոններ, որոնք հայոց եկեղեցուն հակառակ էին։ Ժողովի արձակուելուց յետոյ ոչ ոք չպահեց այդ կանոնները. միայն Սիս քաղաքում էին հետևում Անաւարդեցու ձեռնարկին։ Իշխաններն և ժողովուրդն աչդպիսի մոլորութիւնը տեսնելով մայրաքաղաքում, թշնամացան Լևոն Գ. թագաւորին և հետևումն, որ առանձ-

⁹⁾ Ստ. Օրպ. Պատմ. Կէ.

նացած էր. այդ թշնամութիւնն այն տեղն հասաւ, որ նոքա ամբաստանութիւն արին ալլազգի Պիլարդու իշխանի առաջ Լեոնի և Հեթումի վերայ. Պիլարդուն ժողովրդին գոհացնելու համար դաւաճանութեամբ բռնեց խողիւղեց Հայոց թագաւորին: Հեթումի եղբայրն Օշին Պիլարդուին վանելուց յետոյ 1308-ին օծուեցաւ թագաւոր և հրամայեց ընդունել Սսի ժողովի կանոնները: Ոչ ոք չստեց. հակառակութիւնը զօրացաւ: Օշինը բռնացաւ վարդապետների վերայ, կրկին գումարել տուեց նոցա Սիս և ընդունել տուեց նախկին որոշումները. հակառակորդներն աքսորուեցան. տեղ տեղ ժողովուրդն և եպիսկոպոսներն ապստամբեցան. ժողովուրդն եպիսկոպոսներից, սոքա էլ թագաւորից: Կարինում, օրինակ, որովհետեւ եպիսկոպոսը ս. բաժակի մէջ ջուր էր խառնել, ժողովուրդն սպանեց եպիսկոպոսին: Երուսաղէմում Սարգիս եպիսկոպոսը բոլորովին մերժեց թագաւորի և կաթողիկոսի հրամանը, բաժանուեցաւ նոցանից և 1311 թուին անկախ պատրիարք եղաւ Եգիպտոսի ամիրայի հրամանով: Օշին 1316 թուին նորից գումարել տուեց ժողով Ադանայում, ուր շատ սակաւաթիւ եկեղեցականներ կային. ժողովն հաստատեց Անաւարդեցու ձեռնարկը և Սսի ժողովի կանոնները, բաց յետոյ ոչ ոք չընդունեց և չկատարեց: Այնպէս որ Օշինը վերջապէս ստիպուեցաւ դադար տալ այդ խնդրին, որ 1294 թուից մինչև 1316 թիւն անդադար զբաղեցնում էր բոլորին ¹⁰⁾:

¹⁰⁾ Չամչ. Պատմ. Գ. գլ. ԼԲ.

Այս խռովութիւնները, որոնց բուն հեղինակը Սսի կաթողիկոսարանն էր, միանգամայն ջլատեցին Հայոց հայրապետական իշխանութեան ոյժը: Հերձուածն օրըստօրէ յառաջանում էր: Չկար մի զօրաւոր բազուկ, որ կարողանար սանձել պառակտումը և ժողովէր հօտը մի փարախի մէջ: Սկզբնաւորած շփոթութեանն աւելի և աւելի նիւթ տուեց միեւնոյն Սսի կաթողիկոսարանն հէնց այն միջոցին, երբ նորա կոչումն էր ազգու միջամտութեամբ խափանել նոր միարարական շարժումներն արևելեան Հայոց մէջ: Լատին քարոզիչներն արդէն տարածուել էին այդ ժամանակ արևելքում: Նոցա քարոզութիւններին բազմաթիւ հետևողներ գտնուեցան և Հայերից, արդէն Յովհան վարդապետ Քոնեցին անցել էր լատինների կողմը. երկու մեծ վիճակների՝ Կարնոյ և Որմիոյ եպիսկոպոսները հետևել էին նոյն Քոնեցու շաւիղներին. հաւատափոխութեան խմորը, նոցա ձեռքով Հայոց մէջ տարածուելով, խմորեց շատերին հէնց այն պատճառով, որ ժամանակի կաթողիկոսն Յակոբ Բ. Ստեցին իւր կոչման բարձրութեան վերայ չմնաց ¹¹⁾: Նա սկզբում չհասկացաւ իւր անելիքն և կոչը գործիք եղաւ մոլորութեան ղեկավարների ձեռին: Յակոբ Բ. Գրիգոր Անաւարդեցու քեռորդին, չունենալով նորա հաստատամտութիւնն և համբաւը, սակայն նորա հոգւովը գործելով, մեծապէս նպաստեց նորա ձեռնարկութիւնների յաջողութեանը: Չկամենալով զրկել

¹¹⁾ Չամչ. Պատմ. Գ. գլ. Խ.

Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորին Հռովմայ պապի զրկած 30 հազար ոսկու միանուագ նպաստից, որը պապի դեսպանը չէր ուզում յանձնել, պատճառելով թէ արեւելեան Հայերն հալածում են Հռովմայ քարոզիչներին, Յակոբ Բ. 1331 թուի մարտի 6-ին մի շրջաբերական թուղթ ուղարկեց իւր ժողովրդին և պատուիրեց ոչ միայն չհալածել, այլ մինչև անգամ ձեռնտու լինել միարարութեան քարոզիչներին: Այն ժամանակ հռովմեական արքանեակներն, երես առաջ և քաջալերուած, ներեցին իրենց այնպիսի անկարգութիւններ և սրբապղծութիւններ, որոնք ոչ միայն ս. եկեղեցու, այլ նոյն իսկ մարդկային արժանապատուութեանը վայել չէին: Նոքա սկսեցին զանազան թիւր և մոլար միջոցներով որսալ միամիտ Հայերին և բռնութեամբ կատարել նոցա վերայ այն ս. խորհուրդները, որոնք նոքա մի անգամ ընդունել էին. նոքա մկրտում և դրոշմում էին կրկին անգամ ամէն մի Հայ քրիստոնէի, որ դառնում էր նոցա աշակերտ, երկրորդ անգամ ձեռնադրում էին այն եկեղեցականներին, որոնք արդէն ձեռնադրուած էին. և այդ գործողութիւնները կատարում էին նոքա ուր որ պատահէր առանց ընտրելու տեղի պատշաճաւորութիւնը, մինչև անգամ բաղնիքներում, հրապարակներում, այգիների հնձաններում և ճանապարհների վերայ: Եւ երբ այս ամէնի մասին արդարացի բողոքներն ամէն կողմից միահամուռ տեղացին ղէպի կաթողիկոսարանն, այն ժամանակ միայն Յակոբ Բ. Սսեցին ստիպուեցաւ միջոցներ ձեռք առնել չարիքը խափանելու: Նա թուղթ գրեց արեւելք միարարներին և յորդորեց նոցա զգուշանալ: Լեոն Դ. Թագաւորին

իրեն գործակից ունենալով, նա բռնել տուեց խռովութեան պարագլուխներին, թուղթ գրեց Հռովմայ պապին, որ խռովարարներին սանձէ և այլն: Բայց արդէն ուշ էր: Ճարպիկ միարարները կարողացան խաբել և կաթողիկոսին և պապին. նոքա սկսեցին մտքերը պղտորելու համար զանազան ամբաստանագրերով լցնել պապի դիւանը, և Կիլիկիոյ Թագաւորական խարիւռ և անկաշուն վիճակի բոլոր հանգամանքներին մեղսակից ներկայացնել կաթողիկոսի և Թագաւորի անհաւատարիմ գործակալներին, որոնք իբր թէ հալածում են երկրի լուսաւորութեան նախանձախնդիր հռովմեական պաշտօնեաներին: Այդ ժամանակ արդէն եգիպտական սուրը կախուած էր Լեոն արքայի զլիւին. նա պարտաւորուել էր բնաւ չարաբերութիւն չունենալ արևմուտքի հետ. Յակոբ Բ. սկսեց հակառակել Լեոնին. միևնոյն ժամանակ հանդէս եկան նոր կրօնական խնդիրներ և վէճեր, որոնց աւելացաւ և Հռովմայ պապի պահանջն Հայերից՝ բացատրութիւն տալու 117 մեղադրանքների դէմ, որ միարարները բարդել էին Հայոց վերայ: Այս ամէնի հետեւանքն այն եղաւ, որ 1340 թուին Լեոն Դ. հեռացուց աթոռից Յակոբ կաթողիկոսին և նորա փոխարէն աթոռի վերայ հաստատեց Գռնըրցի Մխիթարին¹²⁾, որ ժողովրդական անունով տէր Մխիթ էր կոչուում: Մխիթարն եկեղեցական ժողովով հերքեց չիշեալ ամբաստանագրի կէտերը, բայց չկարողացաւ միարարական շարժումները խափանել. արեւելեան Հայոց մէջ Նախիջևանի շրջակայքում և մի քանի ուրիշ տե-

¹²⁾ Չամչ. Պատմ. Գ. 40. 42. Սիսուան 147.

ղերում հաստատուել էին արդէն միարարներն և ունէին իրենց վանքերը: Որմիոյ եպիսկոպոսը՝ Ներսէս Պալի- ենց և Կարնոյ եպիսկոպոսը Սիմէօն պէկ ուրիշ ար- բանեակներով շարունակ խառնում խռովում էին ժո- ղովուրդը: Աթոռագուրկ Յակոբ կաթողիկոսը, թերևս իւր դատը պաշտպանելու համար, ճանապարհորդե- լով Գաղղիա, 1354 թուին ներկայանում է Աւինիօ- նում Հռովմայ պապին, և վերադառնալով Սիս, նորից ժառանգում է հայրապետական աթոռն 1355 թուին Մխիթարի մահից յետոյ: Խռովութիւններն այդպիսով շարունակում են կրօնի սրբութեան անուամբ գոյու- թիւն ունենալ աւելի կամ պակաս չափով, մինչև որ Արտագեցի Մեսրոպ կաթողիկոսին յաջողում է 1361-ին մի ժողով գումարել և վերջնակապէս որոշումն հաս- տատել, որ եկեղեցական ծէսերն ու արարողութիւն- ները նախնական մի օրինակութեան մէջ պահուին և ս. խորհրդի բաժակի մէջ ջուր չխառնեն ¹³:

Գ.

Այս մօտ եօթանասնամեայ խռովութիւնների ժամանակը բաւական էր, որ կազմուէր հայոց մէջ մի ընդգլիմադիր մեծամասնութիւն, որն երես դարձնելով Սսի աթոռից, ձգտէր վերականգնելու Հայոց եկեղե- ցական կացութեան պատշաճաւոր վիճակը: Արդէն արտաքուստ բաժանուած էին հայերն իրար մէջ: Կաշին միարարներ կամ ունիթոռներ. սոքա անպայման կաթողիկներ էին, և բացի լեզուից ամէն բան հռով-

¹³) 2ամջ. Պատմ. գլ. 42.

մէական ոգւով էին ճանաչել և կատարում. հայերը նոցա անուանում էին աղթարմայ, որ գրեթէ նոյնա- նիշ է կախարդ բառին: Կաշին Սսոյ միաբաններ. սոքա ճանաչում էին Սսոյ և Ադանաշի ժողովների կանոնները, և իսկապէս բաժանուած կամ պայմանա-ւոր հայեր էին: Այս երկու հետեալ խմբերին հակա-ռակ էր Հայոց մեծամասնութիւնը և կազմում էր մի առանձին ընդարձակ խումբ. նոքա մերժում էին թէ Հռովմայ եկեղեցու վարդապետութիւնը, ծէսերն և արարողութիւնները, թէ պապի գլխաւորութիւնը, թէ չիշեալ երկու ժողովի կանոնները և թէ Սսի կա-թողիկոսարանի անպայման հեղինակութիւնը. նոցա Սսեցիք իրենց տեղական բարբառով անուանում էին սոնթ ¹⁴): Ահա այս սոնթերը (արհամարհական է թէ չարգական այդ անուանակոչութիւնը, չենք կարող որոշել) միացած ազգային եկեղեցու աւանդութիւն-ներով և նորա անկախ ու անարատ կացութեան զա-ղափարով, ամէն ճիգ և հնար գործ են դնում ս. Եկեղեցին մաքրել եկամուտ տարրերի ազդեցութիւնից: Այս է ահա հայոց ընդգլիմադիր մեծամասնութիւնը: Ո՞վ են նորա ղեկավարներն, ինչպէս ձևացաւ և կազ-մակերպուեցաւ այդ մեծամասնութիւնը և ինչպէս գործեց, ահա խնդիրներ, որոնց լուսաբանութեամբ միայն կարող է պատկերանալ Ս. Էջմիածնի վերանո-րոգութեան նշանաւոր երևոյթը:

Միարարական շարժումների պարագլուխն Յով-հան Քոնեցին Գալեճորի առաջնորդ Եսայի վարդա-պետ Նչեցու աշակերտն էր: Եսայի Նչեցին ունէր

¹⁴) Մխիթար Ապարանցի. տես 2ամջ. Պատմ. Գ. 40.

Յովհաննիսից զատ նաև ուրիշ շատ աշակերտներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Յովհան Որոտնեցին: Թէ Եսային և թէ Նորա աշակերտներն առաջին բողոքաւորներն էին միարարական շարժումների դէմ. նոցա ազդեցութեամբ և կազմուեցաւ ընդգիմադիր տարրը ¹⁵⁾: Առաջին կազմակերպողն եղաւ Յովհան Որոտնեցին, որ, Թոմա Մեծոփեցու ասելով, «Ժողովեց բոլոր պաւստոսներից շատ աշակերտներ, լուսաւորելով զարդարեց հաշտ ազգը վարդապետներով, քահանաներով, գեղեցիկ կարգերով և ուղղափառ վարդապետութեամբ, մանաւանդ, ասում է, օր ու գիշեր մաքառելով Երընջակ գաւառի քրիստոսատեաց աղթարմաների դէմ ¹⁶⁾»։ Յովհան Որոտնեցու հոգին անցաւ և նորա աշակերտների վերայ: Նոցա մէջ շատերն եղան նշանաւոր: Նախ՝ «անմուտ արեգակն, երկրորդ լուսաւորիչն» Գրիգոր Տաթևացին «առատ և ճոխ բանիւ, ոչ զոլով նման նմա չազգս ամենայն», ասում է Թովման: Երկրորդ՝ նորա ընկերը Սարգիս մականունեալն մեծ վարդապետ, որ «ունէր մարգարէութեան հոգի և Աղամայ որդւոց մէջ խոնարհութեամբ և հեզութեամբ իւր նմանը չունէր»: Երրորդ՝ «պատկառելի քաջ վարդապետն Վարդան», որ Թովմայի ասելով հաշտ բոլոր վարդապետներից բարձր էր «իմաստութեամբ, խրատութեամբ և առաքինութեամբ»: ¹⁷⁾ Այս նշանաւոր վարդապետներն ունէին բազմաթիւ ընկերներ: Նոքա Յովհան Որոտնեցու նման ամէնը մի առանձին վանք

¹⁵⁾ Միարարների վերայ միանգամ խօսել ենք. «Հաշտ գլանքեր» էր. 66.

¹⁶⁾ Թովմ. Մեծոփեցի պատմ. էր. 14.

¹⁷⁾ Թովմ. Մեծոփ. էր. 17. 35-41.

ընտրեցին և ժողովեցին իրենց շուրջը բազմաթիւ աշակերտներ՝ նախապատրաստելու նոցա «աղթարմաների» կամ «ճշմարտութեան ուրացողներին» դէմ: Այդպիսով նշանաւոր եղան Տաթև, Ապրակունիս, Սաղմոսավանք, Խառաբաստաչ և Մեծոփայ վանքերն իբրև նոր կեդրոններ լուսաւորութեան:

Աղթարմաների դէմ մաքառող վարդապետներն ակնյայտնի զինուորուում էին նոցա դէմ նոցա գէնքերով, աշխատում էին ուսումնասիրել նոցա գրքերը, իմանալ նոցա հնարագիտութիւնները և այնպիսով դիմադրում էին նոցա: Թէպէտև այդ ճանապարհով նոքա՝ հեշտութեամբ ընտելանալով աղթարմաների հալեացքներին անգիտակցաբար ընկնում էին և նոցա ազդեցութեան տակ, սակայն այդպիսի դէպքերում մեծ վարդապետների մոլեռանդութեան հասուցած խիստ նախանձախնդրութիւնը վերջ էր դնում մոլորութեանը: Ահա թէ ինչպէս է պատմում Թովմա Մեծոփեցին մի այդպիսի դէպք, որ գեղեցիկ պատկերացնում է նախ հաշտ մէջ արմատացած ատելութիւնը դէպի միարարներն և ապա նոցա դիմադրութեան եղանակը ¹⁸⁾: Թովման պատմում է, որ մի անգամ միարարներից մէկն եկաւ Ապրակունեաց վանքը մեծն Սարգսի մօտ և ասաց. «ես երբեմն աբեղայի ձէնջ եղեալ եմ, բայց սատանայ կորոյս զիս և արարքադկեդոնական, և սիրտ իմ հանապազ խոցի ի դէմս ձեր անարգութեան և հայհուցութեան»։ այս ասելով, նա տալիս է Սարգսին Առաքինութեանց գիրքը, որ միարարները թարգմանել էին լատիներէնից. միև-

¹⁸⁾ Թովմ. Մեծոփ. էր. 37-40.

նոյն ժամանակ չաչտնում է, որ ճագարակեր Կարապետ վարդապետի աշակերտներն այդ գիրքն ուսումնասիրել են և մտադիր են դալ Սարգսի մօտ նորանհարցեր տալու։ Սովորաբար միարարներն իրենց հըմտութիւններն երեցնելու և հակառակորդների տկարութիւնն ապացուցանելու համար գալիս էին Ապրակունեաց վանքը, որ իրենց կեդրոնից հեռու չէր (Երնջակի մօտերը) և հարցեր էին առաջարկում Սարգսին։ Այս անգամ էլ նոքա եկան. Սարգիսն արժանաւոր պատասխանները տալով արձակեց նոցա։ Իսկ նորա աշակերտները որ վաղուց լսել էին Առաքինութեանց գրքի համբաւը, խնդրեցին իրենց վարդապետից, որ այդ գրքի վերայ դաս խօսի։ Մեծ վարդապետը կատարեց նոցա ցանկութիւնը. բայց հետեւանքը վատ եղաւ, որովհետեւ աշակերտներն այնպէս լաւ չէին ըմբռնել տակաւին եկեղեցու նախնի սուրբ հայրերի վարդապետութիւնը, որ այդ դասախօսութիւնը նոցա չմտաւ։ ուստի նոքա «վաղվաղակի տկարացան ի հաւատոց և կամէին աղթարմայ լինել» և այդ իսկապէս իրենց վարդապետից ծածուկի վանքի փակակալ Ստեփաննոս վարդապետը շուտով նկատեց Սարգսի աշակերտների մոլորուիլը և, երևի, այդ տպաւորութեան տակ երազի մէջ տեսաւ, որ Երասխը սաստիկ վարարած գալիս իրեն, Սարգսին և բոլոր աշակերտներին քշում տանում է, Սարգիսն և տե՛սփաննոսն ազատւում են, իսկ աշակերտները կուր են գնում կատաղի ալիքներին։ Նա իւր երազը պատմեց Սարգիս վարդապետին և Մաղաքիա ճգնաւորին. նոցա համար շատ պարզ էր երազի իմաստը. նոքա իբրև նախախնամութեան շնորհ նկատեցին այդ չաչտնու-

թիւնը և, իրենց վերայ ընդունելով երազի գուշակութիւնն, սկսեցին չիրենց երեսներին ճեծել, մօրուքները փետել, գլխներին տալ, ողբ ասել ինչպէս մեռելների վերայ և անմխիթար սգով լալ աշակերտների հոգեւոր մեռելութեան և կորստի վերայ։ Պէտք էր ցաւին դարման անել. անմիջապէս մարդ ուղարկուեցաւ Տաթևու վանքը՝ Յոհան Որոտնեցուն օգնութեան կանչելու։ Նա իւր բազմաթիւ աշակերտներով և քահանաներով եկաւ Ապրակունեաց վանքը, ստուգեց եղելութիւնը, կանչեց Սարգսի աշակերտներին, յանդիմանեց ու դատապարտեց. չնոցա տարան բանադիրին, ոմանց շղթայեցին և ոմանց էլ բրածեծ արին. իսկ Սարգիս վարդապետի նգովքի ազդեցութեան տակ աշակերտներից ոմանք գետակուր եղան, «ոմանք խաչատառակեալ մերկս շրջէին», ոմանք փախան գնացին ֆռանկների աշխարհը, և այնտեղ կրեցին իրենց պատուհասը։ Այսպէս ուրեմն ակներև է, որ Հայոց հայեացքով միարարներն այնպիսի մարդիկ էին, որոնցից պէտք էր փախչել ինչպէս աղթարմաներից (կախարդներից). և արեղայի խօսքերը թէ «սատանայ կորոյս զիս և արար քաղկեդոնական», Ստեփաննոսի երազի մեկնութիւնը, և ողբով ու սգով աշակերտների «հոգեւոր մեռելութիւն» խոստովանիլը, Որոտնեցուն խիստ դատաստանը, Սարգսի նգովքի հետեւանքները պարզ ցոյց են տալիս, թէ Հայոց ընդդիմադիր տարրը, որին Սսեցիք սոնթ էին անուանում, ինչպէս էր նաշում այն ժամանակի կեղծ ազատամիտ-ազգակիցների վերայ, որոնք այն Երասխի անողոք ալիքների զոհերն էին իսկապէս։

Խաւարեալ դարերի չարաբաստիկ կացութեան

արգասիք են այն միջոցները, որոնցով հալածում էին Յովհան Որոտնեցին և իւր հետեւողներն իրենց ժամանակի մոլորութիւնը: Անշուշտ ուր որ գիտակցութիւն կայ և գիտութեան պաշարը պակաս է, այնտեղ բնականաբար աւելի զօրաւոր ներգործութիւն ունին մարդուս կամքն և զգացմունքը. ուստի և համոզական խօսքերի փոխարէն հայհոյութիւնն է գործում, իսկ մտքի սխալները մտաւոր կարողութեամբ ուղղելու փոխարէն բռնութիւնն և անձի խռտանգանքը: Այսպէս էր և միարարական շարժումների դիմադրութեան բնաւորութիւնը: Դարին յատուկ այդպիսի միջոցների կիրառութիւնից պարզապէս երեւում է սակայն, որ ինքնապաշտպանութեան դադարը մեռած չէր հայոց մէջ: Եւ նոքա, թէ և տկար, թէ և անօգնական, թէ և ամէն կողմից ծանր և անտանելի նեղութիւնների ենթակա, սակայն միշտ աչքի առաջ ունէին իրենց ս. եկեղեցու անկախութեան զաղափարը և հնարաւոր միջոցներով մաքառում էին նորա թշնամիների դէմ: Այս եղաւ ահա ԺԴ դարում արեւելեան հայոց մէջ կազմակերպուած վանական դասի գործունէութեան գլխաւոր արդիւնքը: Բայց նոքա միմիայն ճշումներով չէին ձգտում իրենց նպատակին, այլ անդադար քարոզում և ուսուցանում էին ժողովրդին, ներշնչելով իրենց զգացմունքները, որոնք շատ անգամ տարօրինակ արտայայտութիւն են գտնում նորա խօսքերի մէջ, և վառում բորբոքում են ժողովրդի երեւակացութիւնը: Այդ երեւում է զանազան տեսիլների և երազների նկարագրութիւնից, որոնցով լի են Թովմա Մեծոփեցու պատմութեան և յիշատակարանի էջերը:

Եթէ մի անգամ մտածենք, որ երազը քնած մարդու զառանցանքն է, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ երազի մէջ շատ անգամ երեւում է առօրեայ կեանքի և մարդուս անհատական իղձերի պատկերը, եթէ ընդունենք, որ երազով մարդիկ շատ անգամ հասել են յայտնի ճշմարտութիւնների ճանթութեան կամ լուսաբանութեան, այն ժամանակ Թովմա Մեծոփեցու պատմած երազների մէջ արդարեւ անդրադարձած պիտի տեսնենք այն ամէնն, ինչոր ԺԵ դարի Հայոց մտածող դասին զգաղեցնում էր: Ճշմարտութեան հակասած չենք լինիր, եթէ ասենք, որ այդ երազներն ընդունւում էին այն ժամանակի հասարակութեան մէջ իբրեւ գերբնական ցուցումներ, իբրեւ «յատնութիւն ի վերուստ» և այդպիսով զարթեցնում էին մտքերը, լուսաւորում էին շատերին և ոգևորում էին յայտնի նպատակի համար: Եւ որովհետեւ երազն, ինչպէս և լինի, միշտ կապ ունի մարդկային առօրեայ կեանքի հետ, ուստի և կարելի է ասել թէ Թովմա Մեծոփեցու պատմած երազների բովանդակութիւնից և պէտք է մակաբերել ԺԵ դարի Հայոց առաջնորդներին զբաղեցնող հարցերի մասին: Մենք արդէն տեսանք թէ ինչպէս մի երազի ազդեցութեան տակ Ստեփաննոս վարդապետը կարողացաւ շարժել Մեծն Սարգսին և Մաղաքիա ճգնաւորին, որ իրենց աշակերտներին սանձեն և չետ դարձնեն մոլորութիւնից, համոզուած լինելով, թէ նոքա Երասխի յորձանքներին զոհ են եղել ¹⁹⁾: Մի այլ տեղ Թովման պատմում է, որ Յովհաննէս Մեծոփեցին Արճիշու Ս. Աս-

¹⁹⁾ Թովմ. Մեծոփ. 39.

տուածածնի վանքի շինութեան խորհուրդն չղացել է մի սքանչելի տեսիլի անգեցութեամբ ²⁰⁾, և իրեն կեանքի նպատակ ընտրելով այդ խորհուրդն իրագործելը, պատճառ է լինում այն նշանաւոր վանքի վերանորոգութեանն և պաշտաւութեանը, որ ժՅ. դարում բազմաթիւ կրօնաւորների և վարդապետների պատըսպարան եղաւ և որից հանդէս եկաւ ինքը Թովմա Մեծոփեցին. այդ էր Մեծոփայ վանքը ²¹⁾: Թուելով Վաղարշապատի ժողովում մասնակցող վարդապետների անունները, Թովման իւր չիշատակարանի մէջ չիշում է, որ նոքա ամենքը «տեսիլների և երազների» միջոցով միաբանուած՝ եկան Վաղարշապատ և «Հոգոյն Սրբոյ ընտրութեամբ և ամենայն Հայկազեան գաւառի հաւանութեամբ» կաթողիկոս-դրին Կիրակոս Վիրապեցուն: Ահա այս ընտրութեան մանրամասնութիւնն է որ պատմում է Թովման իւր չիշատակարանի մէջ, որտեղ պատմական բազմաթիւ պատճառաբանութիւնների հետ միասին տեսնում ենք մի կարգ տեսիլների և երազների նկարագրութիւն. նոցանից պարզ երևում է, որ այդ ժամանակ արդէն մտքերն ուղղուած էին դէպի Վաղարշապատի Մայր եկեղեցին Ս. Էջմիածինը, և հայրապետական աթոռի փոխադրութիւնը Սսից Էջմիածին արդէն մի անհրաժեշտ պահանջ էին համարում: Ի՞նչն ստիպեց ժՅ. դարի Հայերին բոլորովին երես դարձնել Սսից և դիմել դէպի Ս. Էջմիածին: Ահա այն խնդիրը, որ կարօտ է մասնաւոր լուսաբանութեան, որպէսզի Թովմա Մեծոփեցու չիշատակարանն հասկանալի լինի:

²⁰⁾ Նոյն 34.

²¹⁾ Նոյն 58, 59.

ԺՅ. դարն Հայոց եկեղեցական պատմութեան խառնակ շրջաններից մէկն է: Այդ ժամանակ արդէն վերջացել էր Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը. Սիս մայրաքաղաքն, ուր նստում էին Հայոց թագաւորն ու հայրապետը, արդէն անցել էր մահմետական բռնաւորների ձեռքը: Նորա բնակիչներն արդէն մի քանի անգամ բազմաթիւ խմբերով գաղթել էին Կիւրոս կամ այլ ապահով տեղեր. նոցա հետևում էին միւս քաղաքների բնակիչները. թշնամի բռնաւորի ոտի տակ աւերակ էին դարձել ամբողջ երկրի բրիտտոնէական հաստատութիւններն և այլն: Կիլիկիոյ մէջ հանդիպած այդ թշուառութիւններին ժամանակակից էին այն նեղութիւններն և հարուածները, որոնք կրեցին Հայաստանի բնակիչները Լանկիթմուրի արշաւանքի և նորա յաջորդների հարստահարութիւնների ժամանակ: Ժողովուրդն այսպիսով հասաւ աղքատութեան և չուսահատութեան ծանր վիճակին, որի հետեւանքն եղաւ և եկեղեցական դասի անկումն և նախկին եկեղեցական հաստատութիւնների խանդարումն:

Արտաքին քայքայման այս համատարած վտանգի հետ միասին Սսի կաթողիկոսարանի բռնած վնասակար ուղղութեան շնորհիւ արդէն նախապատրաստուած էր և մի ներքին բարոյական քայքայումն. արդէն սկսել էր ընդհանրաւոր Հայոց մէջ մտքերի շփոթութիւն. աւանդութիւնն ու նորաձեւութիւնը, ազգայինն և օտարը, տեղականն և եկամուտը, կանոնն և կամայականութիւնը միանգամայն շփոթուել

էին այն ժամանակուայ Հայոց գաղափարների մէջ։ Սոնթերի դիմադրութիւնն աղթարմաներին միակ երևոյթն է ժամանակի պատմութեան մէջ, որ վկայում է վանական դասի արթնութեան մասին։ Սակայն կան և հակասական երևոյթներ, որոնց հանդէս գալն արդէն ցոյց է տալիս բարոյական քաջքայման աստիճանը։ Այդ երևոյթների աղբիւրը դարձեալ Սսի կաթողիկոսարանն է։ Ահա թէ ինչպէս է պատկերացնում Թովմա Մեծոփեցին իւր չիշատակարանի մէջ այդ հակասական երևոյթների համառօտ շարքը։ Նորա ասելով, Սսի կաթողիկոսները պահպանել էին իրենց մէջ Գրիգոր Անաւարդեցու և Աոստանդին Պրօնագործի ուղղութիւնը և չէին վաշելում բնաւ ընդհանուրի վստահութիւնը։ Նոքա թագաւորութեան անկումից յետոյ գրեթէ անկարող էին միեւնոյն տեղում մնալ։ շատ անգամ շրջում էին Սսից դուրս իրենց գլուխը պահելու համար։ Նոքա իրենք մեծ մասով անբարոյական մարդիկ էին։ և այդ պատճառով երկար չէին կարող մնալ աթոռի վերայ, երևի, շրջապատուած լինելով ևս առաւել անբարոյական մարդիկներով։ մօտ չիսնամեայ ժամանակում վեց կաթողիկոս նստաւ Սսում և վեցին էլ թունաւորելով սպանեցին «բաղաս անուղղայտ» դներով նոցա վերայ։ Նոքա մեռն չէին օրհնում, այլ հասարակ ձէթ էին բաժանում։ ձեռնադրութիւններն անում էին շնորհավաճառութեամբ։ ձեռնադրում էին նոցա, որոնք հարուստ էին, իսկ աղքատներին մերժում էին։ այն կարգաւորները, որ իրենց խոստացած արծաթը չէին վճարում, իրենց կարգը գրաւ էին դնում նոցա մօտ։ մէկ վիճակի վերայ 3—4 եպիսկոպոս էին ձեռնադրում,

որոնք իրենց վիճակին տէր էին դառնում աչազգի բռնաւորների ուժով։ Յակոբիկ Բրիստոնեաները, որոնք եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը Հայոց կաթողիկոսից էին ընդունում, այդ ամէնից զգուելով, հեռացան, և Խպտիներից էին առնում ձեռնադրութիւնը։ Կաթողիկոսարանի նուիրակներն ու քարոզիչները նոյնն էին անում ինչոր և կաթողիկոսները։ անբարոյական զեղխ կեանքով շրջում էին ժողովրդի մէջ, և ժողովրդին «կապով ու արձակով» էին լինում։ Նոքա իրենց զօշաքաղութեամբ և վատթար ընթացքով շատերի ակամայ հաւատափոխութեանը պատճառ էին լինում։ Սովորական էր դարձել բանադրանք կարդալ։ կաթողիկոսն եպիսկոպոսին էր բանադրում, եպիսկոպոսը քահանային, քահանան ժողովրդին, և այլպիսի հոգեւոր կապանքների տակ հեծում կեղեքւում էր ժողովուրդն իւր հոգւոր հայրերից։

Այդ սարսափելի զեղծումների մէջ դեռ շատ զարմանալի է, որ արեւելեան հայրերը կարողացած են պահպանել ժողովուրդ և եկեղեցի, և փոքր ի շատէ աչք ունենալ Սսի աթոռի բարեկեցութեան և արտօնութիւնների վերայ։ Այդպիսի մի բացառական երևոյթ տեսնում ենք մենք 1409 թուին, երբ Գրիգոր Տաթևացին Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը ջնջելով, նորա վիճակը դարձնում է Սսի աթոռի իշխանութեան տակ և խնդրում է Յակոբ Գ. կաթողիկոսից, որ այն վիճակի համար եպիսկոպոս ձեռնադրէ և մեռն ուղարկէ։ Այս երևոյթը ցոյց է տալիս, որ արեւելեան հայրերն, ուղեւոր վերականգնել Հայոց հայրապետական աթոռը, նորա ոյժը տեսնում էին միապե-

տական զօրութեան մէջ, և ջնջելով մի հակաթու իշխանութիւն, արդէն ինքն ըստ ինքեան բաց էին անում ճանապարհն Հայոց հայրապետի առաջ՝ իւր աչքն արեւելք ուղղելու և իւր կոչման իսկական բարձրութեան ձգտելու: Բայց Յակոբ Գ. շատ կարճատեւ աննշան հովութիւն ունեցաւ. իսկ աղթամարցիք դարձեալ խռովեցան և, իրենց օգնական գտնելով արեւելեան վարդապետների մի մասի համակրութիւնը, շուտով վերականգնեցին հակաթու հայրապետութիւնը:

Այնուհետեւ Սսի աթոռի ազդեցութիւնը ևս առաւել ընկաւ, որին մեծապէս նպաստեց Կոստանդին Ե. Վահկացու ձգտումը Հռովմայ եկեղեցու հետ միանալու: 1439 թուին գումարուելու էր Խալիպի Փլորէնտիա քաղաքում մի ընդհանուր ժողով եկեղեցիների միաբանութեան համար: Հռովմայ պապն այդ ժողովին մասնակցելու հրաւէր ուղարկեց և Հայոց կաթողիկոսին Կոստանդին Ե. Վահկացուն, որն հրաւէրն ստանալուց յետոյ 1435 թուին Երուսաղէմի սարկաւազ Աբդմսէհին ուղարկեց իւր թղթով Ամիդ, որպէսզի այնտեղի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշ եպիսկոպոսի կարծիքն իմանայ այդ խնդրի մասին: 1436 թուի մայիսի 15-ին Նաղաշ եպիսկոպոսը նոյն սարկաւազի ձեռքով մի թուղթ ուղարկեց կաթողիկոսին և առաջարկեց՝ պահանջել յոյներից և լատիններից, որ նախ Քաղկեդոնի ժողովը մերժուի և ապա խորհին եկեղեցիների միաբանութեան վերայ: Այդ ժամանակներում Կոստանդին Ե. մի թուղթ ստացաւ Թէոդոսիայի Սարգիս վարդապետից, որն այնտեղ կաթողիկոսական փոխանորդ էր. նա պապի նուիրակի

դրդմամբ դիմեց կաթողիկոսին, յորդորելով, որ նա եկեղեցիների միաբանութեան խնդիրն չառաջ տանի: Կոստանդին Ե. Սարգիս թուղթն ստանալուց յետոյ 1438 յուլիսի 25-ին մի կոնդակ ուղարկեց և իրեն կողմից նշանակեց նորան ներկայացուցիչ Փլորէնտիոյ ժողովի մէջ: Սարգիս վարդապետը միքանի վարդապետներով ուղևորուեցաւ Թէոդոսիայից Փլորէնտիա, ուր հասան նոքա այն ժամանակ, երբ ժողովը վերջացել էր և սկսել էին ցրուել: Այնտեղ նոքա ներկայացան Հռովմայ պապին և երկար բանազնացութիւններից յետոյ ընդունեցին Փլորէնտիոյ ժողովի որոշումները, և պապի պարգևներով ու կոնդակով պերճացած վերադարձան Կիլիկիա 1440 թուին այն ժամանակ, երբ Կոստանդին Վահկացին արդէն վախճանել էր, և մէկ քահանայի շատ կարճատեւ ապօրինի կաթողիկոսութիւնից յետոյ նոյն տարին աթոռի վերայ հաստատուել էր Գրիգոր Թ. Մուսաբէզեանցը ²³⁾:

Այս ամէնին տեղեակ Հայոց արեւելեան վարդապետները միանգամ ընդմիշտ հայրապետական աթոռն այդպիսի պատահական շփոթութիւններից ազատելու և մանաւանդ միարարութեան խնդիրների առաջնառնելու համար արդէն պատրաստուել էին մի ազգային ժողով գումարելու և աթոռն Էջմիածին փոխադրելու: Զատ կարճ ժամանակի մէջ այդ գլուխ եկաւ և այդպիսով խափանուեցաւ Փլորէնտիոյ ժողովի ընդունելութիւնն Հայոց մէջ:

²³⁾ Չամչեան Պատմ. Հայոց, Գ. 473.

Ս. Էջմիածնի պատմական նշանակութեան մասին մինչև ժ.Պ. դարը մենք արդէն մի անգամ՝ Ստեփաննոս Օրպէլեանի Ողբի մասին խօսելու ժամանակ՝ առիթ ունեցած ենք մեր հայեացքը պարզելու ²⁴): Մեզ համար ակներև է, որ հայոց այդ սրբավայրի անունն և չիշատակն հետզհետէ արձարձուում և ընդհանրանում է հայոց մէջ այն պատմական երեւոյթների շնորհիւ, որոնք կապ ունին հայոց հայրապետական աթոռի աստանդականութեան տխուր հանդամանքների հետ: Այն ժամանակ, երբ հռոմիկայում նստող հայրապետներն իրենց անուանում են կաթողիկոս ամենայն հայոց և ողջոյն ու խաղաղութիւն են ուղարկում «Ս. Լուսաւորչի աթոռից և աջից» ²⁵), ժ.Յ. դարի հայրապետներից ոմանք արդէն իրենց անուանում են «կաթողիկոս ամենայն հայկազնեաց հանուրց և Վաղարշապատու» կամ «ողորմութեամբ Աստուծոյ կաթողիկոս Վաղարշապատու» ²⁶): 1300 թուից սկսած՝ Ստեփաննոս Օրպէլեանի բերանով արդէն շատերի ականջին լսելի էր լինում «Արարտի դաշտից գուժող բարձր ահագին ձայնը, որ շարունակ հնչում էր հայոց լեռներում և հովիտներում: Ամէն ոք այդ ձայնը լսելիս տեսնում էր

²⁴) Ստեփաննոս Օրպէլեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն, Թիֆլիզ 1885.

²⁵) Տէն Բնդհանրական Ն. Զնորհալուց.

²⁶) Տէն 2ամջ. Պատմ. Հայոց, Գ. 456 և 475.

«Զմայրն լուսոյ Հայկաջ զարմին
Մերկ խաչտառակ ի բաթրոնին
Զանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին...
Զկուրճքն բախէր քարամբ ուժգին,
Առուք արեանց իջանէին,
Մոխիր կուտէր նման բլրին,
Յանէր ձեռամբն ի դադաթին. . .»

և այս սգազգեաց մօրը շրջապատող լալական կանայք, նորա դուստրները, նոյնպէս կոծում են և անմխիթար հառաչում: Ահա լսելի են լինում և ողբի յուսահատական բացազանչութիւնները.

«Այս էս, այս էս Էջք Միածնին
Իմ Երկնաւոր թագաւորին,
Որ հարսնացեալս էի նմին
Ի յաշխարհիս Թորգոմաճին,
Երբեմն էի որպէս զերկին,
Հիմ հաւասար եմ գռեհին.
Երբեմն արփի արեւածին,
Այժմ խաւար անհնարին. . .»

Նա իրեն ողբակցելու է հրաւիրում երկնայիններին, չիշեցնելով, որ եթէ նոքա մի ոչխարի համար անհնարին սգի մէջ են ընկնում, ապա որքան աւելի պիտի տխրին այն անթիւ կորուստների համար, որ ունեցել է հայոց սգաւոր մայրը Ս. Էջմիածին: Նորա փառքը շատ աւելի պաշտօն և ահեղ էր քան զգալի արեգակը.

«Գետք իմաստից չիս բղխէին
Նման Դիլաթայ և Յփրատին,
Պաշտօնազարդ խրախանայի

Ես իմ մանկամբքն դեռածին. . . »

Բայց անցել էր արդէն այդ փառքը.
«Որպէս գստուերք այլ չերեին,
Նման երազոյ կարծեօք թուին,
Որպէս ծաղիկ ամարաչնոյն...
Արեակէզ թարշամեցին. . . »

Այն փառաւոր անցեալին յաջորդել էր մի թշուառ վիճակ, ինչպէս գազանն անապատում Հայոց այդ մայրը մէնակ մնացած է անբնակ դաշտի մէջ և աչքերը չորս կողմ ուղղած որոնում է իւր մխիթարութեան հաճելի առարկաները. նա հարցնում է յուսահատած ձայնով.

«Ո՛ւր են փեսայքն իմ առաջին
Հայրապետաց ջոկքն, որ անցին.
Ո՛ւր բաբունիքն, որ չիս կաշին,
Դասք երեցանց կղերիկոսին,
Ո՛ւր սարգաւազքն չիմ բաթրոնին...
Ո՛ւր ձայն երգոց պաշտօնէին,
Ո՛ւր և բուրմունք անուշ հոտին,
Ո՛ւր կանթեղունք լուցեալ ջահին
Նման աստեղացն որ ի չերկին. . . »

Ամալութիւնը, անբնակ դաշտի սարսափելի տպաւորութիւնը բազմափնջտ որդեկորոյս մօր աչքի առաջ ուրիշ ոչինչ չի երեցնում բայց միայն ոգնիններ և ճագարներ.

«Կամ Սկիւթացի հօրանք Թուրքին:
«Կամ խաչտառակ մանկունք նոցին...»

Տխուր ձայների այդ սրտաճմիկ տպաւորութեան տակ հետզհետէ նախապատրաստում են Հայոց մտքե-

րըն առաւելապէս աչն պատճառով, որ Ս. Էջմիածինն իւր ողբը կնքում է սրտապնդող խօքերով. «...»

«Յուսահատիլ չէ պարտ բնաւին
Մեզ ի յուսոյ անմահ Բանին,
Որ ի քարանց անշնչալին
Կանգնէ զորդիս Աբրահամին...»

Նա յորդորում է իւր զաւակներին աղօթել հանապազ, որ Աստուած վերջ դնէ նորա տառապանքին.

«Նոր զարգարէ փառօքն հին,
Եւս առաւել քան զոր էին,
Տայ մեզ գոչել ձայնիւ ուժգին
«Վերջինս է մեծ քան զառաջին²⁷⁾»:

Եւ չէր սխալում Հայոց վշտացեալ մայրը Ս. Էջմիածին: Անցան երկար տարիներ, տեղի ունեցան բազմատեսակ դառն հարուածներ. ներքին քաջքայումը կարծես վերջ պիտի դնէր Հայոց գոյութեանն, և ահա մի խումբ կրօնաւորներ Վանայ ծովի ափերից ջերմ սրտով և արագ քայլերով սլանում են դէպի Ճերուհի Մասիսի ստորոտները. Նոքա իրենց հետ բերում են «Ճեր ճնողին» մխիթարելու հաստատուն խորհուրդներ: Արդէն նոքա ներշնչուած են ի վերուստ: Մէկը նոցանից, որ չառաջ իւր ընկերներին համոզում էր Աղթամարի կաթուղիկոսին հնազանդելու, եկեղեցու դրանը քնած Ժամանակ արդէն տեսիլքի մէջ տեսել էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, որն իւր աջը դնելով Նորա գլխին, պատուիրել էր, թէ «Գնա,

²⁷⁾ Տես Ստ. Օրպէլ. Ողբը:

մեր վարդապետներին ասա, որ դան, Միաճին Որդու փառաց տաճարը Ս. Էջմիածինը նորոգեն»։ Երկրորդն արդէն տեսել էր երազի մէջ, որ մի ծիածան կապուեցաւ Հայոց երկրի չորս կողմը, և լոյս տուեց. և ձայն եկաւ երկնքից, թէ «Սկիզբն եղև ազգիս նորոգման»։ Երրորդը տեսել էր իւր ընկերին Ս. Էջմիածնի բեմում նստած. «նորա գոգը վարդով լցուած էր. բոլոր Հայոց ազգը գալիս այն վարդիցն առնում էր, և վարդն էլի չէր հատնում»։ այդ նշան էր, որ Հայոց մեռոնն անսպառելի տարածուելու էր ամբողջ ազգի մէջ ²⁸։

Զգացմունքների այսպիսի արտայայտութեամբ Վաղարշապատ դիմող կրօնաւորներն երեւցնում են իրենց գիտակցական ձգտումը Հայոց Մայր եկեղեցու դարաւոր սուգը փարատելու, որովհետև նորա մէջ էր մարմնացած ամբողջ ազգի գոյութեան և նորոգութեան գաղափարը։ Նոցա այդ գիտակցութեան աւելի մեծ զարկ տուած էին անշուշտ և ժամանակի հանգամանքները։ Գրիգոր Թ. իւր կաթողիկոսանալու հէնց առաջին օրերում եօթը նոր եպիսկոպոս ձեռնադրեց, և ինքը, որովհետև մաքուր անուան տէր չէր, չկարողացաւ սանձել աններելի զեղծումները, որ տեղի ունեցան նորա հայ ապետութեան ժամանակ։ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներից մի քանիսը նամակներ ուղարկեցին արևելք և բողոքեցին իրենց տխուր կացութեան մասին։ Նամակներից մէկն հասաւ և Թովմա Մեծոփեցուն։ Արևելքի վարդապետները և եպիս-

կոպոսները գրով և խօսքով բանակցում և համաձայնում են իրար մէջ՝ աթոռը Վաղարշապատ փոխադրելու ²⁹։ Կաթողիկոսի ընտրութեան և հաստատութեան համար այն ժամանակներում անհրաժեշտ հարկաւոր էր արևելքի չորս աթոռների՝ Արտազի, Տաթևի, Բջնու և Հաղբատի արքեպիսկոպոսների հաւանութիւնը։ Սակայն 1449 թուին վարդապետների մէջ աւագութեամբ և ազդեցութեամբ ամէնից նշանաւորն էր Հերմոնի վանքի մեծ վարժապետ Յոհան Առլոտիկ, որն և առաջնորդ եղաւ բոլոր միւս վարդապետներին և իւր կողմից հաւանութիւն տալով, հրաւիրեց ամէնքին ժողովուելու և խորհուրդ անելու։ Բանակցելով «Արարատեան» երկրի իշխանի Աղուպէկի հետ, հրաման առան նորանից՝ գումարուելու Վաղարշապատ և կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարելու։ Թովմա Մեծոփեցին և Վասպուրականի միւս վարդապետները Յոհան Առլոտիկի հրաւերին հետեւելով, աճապարում են Արևան՝ այնտեղից Վաղարշապատ դիմելու և իրենց բաղձալի խորհուրդն իրագործելու համար։

Հայաստանի զանազան կողմերից Վաղարշապատ ժողովուած վարդապետների, եպիսկոպոսների, կրօնաւորների և բազանների թիւը, Թովմայի ասելով, երեք հարիւրից աւելի էր։ Նոցա հետ կալին և «ազատք, և որդիք ազատաց, ձեռնաւորք և տանուտէրք, և անհատք բազմութիւն ժողովրդեան արանց և կանանց»։ Ներկայ գտնուողներից զատ ժողովին մասնակցեցին և բացակայ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, որոնցից քսանի անունը մի առ մի չիշոււ է Թովման։ Նոքա իրենց հաւանութիւնն յայտ-

²⁸) Տես Թովմ. Մեծոփ. Յիշատակարանը։

²⁹) 2-րդ հատ, Պատմ. Դ. 485.

նել էին ժողովին գրով: Ընտրութիւնն եղաւ այսպէս. նախ՝ շատերին առաջարկուեցաւ Հայոց առաջնորդ լինելու, բայց նոքա չկամեցան «բառնալ զճանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին», ապա՝ ամէնքն ապաւինելով աղօթքի, խնդրեցին, որ Աստուած ընտրէ Հայոց առաջնորդ: Այդպիսի ընտրութեան համար բաւական ժամանակ են նուիրել ժողովականները. այդ երևում է նորանից, որ Թովման դարձեալ պատմում է թիջանկեալ տեսիլներ և երազներ, որոնք իբր թէ պէտք է մատնացոյց անէին իրենց ընտրելի անձի վերայ: Մինչև անգամ ոմանք կարողանում են այդ միջոցում ուխտ գնալ Օշական, Ս. Մեսրոպի գերեզմանին մատաղ անել և նուէրներ մատուցանել, որպէսզի իրենց ձեռնարկութիւնն յաջողի: Թէև Թովման չի յիշատակում, սակայն հետ է այդ հանգամանքներից մակաբերել, որ հէնց այդ ժամանակամիջոցում եղաւ ժողովի կողմից բանակցութիւն Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանցի հետ, որին հրաւիրեցին գալ Ս. Էջմիածին և այնտեղ շարունակել իւր կաթողիկոսութիւնը³⁰): Մինչև հրաւիրակի գնալն և վերադառնալը, և ժողովի հաւաստի լինելը, որ Գրիգոր Թ. մերժում է նոցա առաջարկութիւնը, անշուշտ, պէտք կը լինէր, եթէ ոչ ամիսներ, գէթ մի քանի շաբաթ ժամանակ: Այդ մի շատ տագնապալից միջոց էր ժողովականների համար. սպասողական վիճակը, ոմանց տատանուելը, Գրիգոր Մուսաբէգեանցի պատասխանի նկատմամբ ենթադրութիւններն և այլն՝ կարող էին, ի հարկէ, տեղիք տալ այն երազներին ու

³⁰ Չամ. Պատմ. Հայոց, Գ- 486.

տեսիլներին, որ պատմում է Թովման այդ ժամանակամիջոցի նկատմամբ: Վերջին երազը, որ աւետում էր վերջապէս Աստուծոյ ողորմութեան մասին, այսպէս է պատմում Թովման. «մի աստուածապաշտ մարդ եկաւ, ասում է, և ասաց թէ տեսայ, որ մի կանթեղ կախուեցաւ երկնքից և պայծառ լոյս տարածեց բոլոր երկրիս մէջ. ես հարցուցի թէ այդ ո՞ւմ կանթեղն է. մի մարդ ինձ ասաց, որ այս կանթեղն Ս. Էջմիածնինն է, որ, շատ վաղուց է, խաւարել էր, և հիմայ Աստուած ողորմութիւն արաւ և ուզում է լուսաւորել»:

Վերջին օրն, երբ ժողովը գումարուեցաւ, Սուրբ Աւետարանով վիճակ ձգեցին, և վիճակն ելաւ Կիրակոս վարդապետին, որը թէև շատ անհնազանդ բարք ունէր և երկրաւոր փառքն ատում էր, ասում է Թովման, բայց առանց հակառակութեան եկաւ կանգնեցաւ ահագին ատենում: Անմիջապէս սկսեցին ձեռնադրութիւնը:

Զ.

Կիրակոս վարդապետը մի ճգնաւոր մարդ էր: Թովմայի ասելով նա Քաջբերունեաց գաւառի Խառաբաստաչ գիւղից էր և աշակերտել էր Սարգիս և Վարդան մեծ վարդապետներին. քահանայ էր ձեռնադրուել 1397 թուին Արտազու Ս. Թաղէի վանքում. այն օրից մինչև 1441 թիւը, երբ նա կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, «ոչ միս էր ճաշակեալ և ոչ գինի ըմպեալ և ոչ կիթ անասնոց կերեալ». 1409

Թուին իւր գաւառից հեռացաւ և բնակեցաւ Խոր Վիրապի վանքում, ուստի և կոչուեցաւ Վիրապեցի։ Նորա վարքի սրբութեան վերայ մեծ յափշտակութեամբ է խօսում Թովման. մինչև անգամ նորա թըշնամիներն էլ նորա համար ասում էին, թէ «ձգնութեամբ՝ Լուսաւորչին հանգոյն է»։

Անհասկանալի է իսկապէս թէ ինչ հանգամանք առաւելապէս պատճառ եղաւ, որ Կիրակոս Վիրապեցուն ընտրողներն մի մասն երկու տարի չետոյ թըշնամացան և նորան հրաժարեցուցին աթոռից։ Դժուար թէ նորա կառավարութեան վատութիւնը լինէր այդ երեւոյթի պատճառը։ Թովման ասում է, որ նորա կաթողիկոսութեան ժամանակ երեցաւ, որ «հայոց ազգը բարութեամբ լցուած ու շնորհներով զարդարուած է, այնպէս որ բոլոր շրջակայ աշազգիք և հաւատացեալներն, ասում է, երանի էին տալիս մեզ»։ Սորանից հետեւում է որ, եթէ Թովման կողմնապահութիւն չի անում, Կիրակոսի կարճատե կաթողիկոսութիւնն արդիւնաւոր է եղել բարոյապէս և նիւթապէս. «աստուածապաշտ ազգս հաշկադեան, ասում է, Արարատեան և Վասպուրական աշխարհի ժողովուրդը մարմնաւոր պիտոյքներով լցեց Ս. Աթոռ»։ Կիրակոսի շնորհիւ աղթարմաշութիւնը ջնջուեցաւ, շնորհափաճառութիւնը դադարեցաւ, բանադրանքներն ու նզովքները ոչնչացան։ Ժամանակի կարճութիւնը չխանդարեց բնաւ այդ սկզբունքները հանդէս բերելու և իրագործելու։ Իսկ աւելին սպասել անկարելի էր։

Վիրապեցու անկման պատմութիւնն անելիս Թովման չի կարող անտարբեր խօսել նորա նախապատճառներն վերայ, որոնց նա սաստիկ մեղադրում

է։ Քանի որ այլ աղբիւրներ չունինք, նոյն խնդրի ուսումնասիրութեան համար, անշուշտ, միակողմանի կը լինի որ և իցէ եզրակացութիւն անել։ Թերեւս Վիրապեցու ոսոխները հակառակ ուղղութեան անձինք էին և ոչ այնքան անձնական ատելութեան գործ կատարեցին, որքան յայտնի ուղղութիւն տապալելու համար հանդէս եկան։ Նոքա չէին համակրում Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը վաւերացնելու և նորա վերայի բանադրանքը վերցնելու գաղափարին։ Նոքա չէին կարող մոռանալ իրենց մէջ արմատացած մոլութիւնները, որոնց դէմ զինուած էին Կիրակոս և իրեն հետևողները։ Նոքա այնքան կրքոտ էին միևնոյն ժամանակ, որ չէին ամաչում իրենց գործ դրած ստոր միջոցներից հակառակորդներին դուր գրպարտելու։

Այդ ամէնն երեւում է Թովմայի յիշատակարանից։ Զորօրինակ՝ նոքա Վիրապեցու վերայ ուրիշ ոչ մի յանցանք չէին գտնում բացի այն, որ նա Աղթամարի կողմերից էր, որ նա կաթողիկոս ընտրուելու ժամանակ տակաւին վարդապետ էր։ Էլ չիշենք այն, որ նոքա ամբաստանեցին Վիրապեցուն Աղուապէկի առաջ, որ նա մինչև անգամ մկրտուած էլ չէ։ Նոքա այն էլ էին ասում թէ Կիրակոսին ձեռնադրող Թովման և իրեն ընկերներն էին և թէ իրենք մասնակից էլ չեն եղել։ Այս ամէն ամբաստանութիւնները չգորեցին սակայն Աղուապէկին համոզելու. այնպէս որ գրպարտիչներն ի վերջոյ «անթիւ և անհամար արծաթ» խոստացան Աղուապէկին և այգլիսով կորգեցին նորա հաւանութիւնը Վիրապեցու փոխարէն։ Դրիգոր Մակուեցուն ձեռնադրելու։

Թէպէտեւ Արապոս Վիրապեցին ապօրինի զըրկուեցաւ աթոռից, սակայն Հայոց Հայրապետութիւնը մինչև օրս անխափան յաջորդութեամբ յարատեւեց Ս. Էջմիածնում իբրեւ ազգային եկեղեցական վարչութեան միակ օրինաւոր ծայրագոյն Հաստատութիւն, իսկ Սսի կաթողիկոսարանը, որ սկսեց իւր գոյութիւնն աղթարմայութեամբ, իւր վախճանը գտաւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանցի ըմբոստութեամբ ընդհանուր ազգային եկեղեցական ժողովի կանոնաւոր որոշման դէմ և շարունակում է տակաւին իւր ապօրինի գոյութիւնը մինչև օրս իբրեւ «մի կարգաւորեալ անիշխանութիւն», ինչպէս սրամտութեամբ անուանեց այդ մեր ժամա՝ նակի նշանաւոր Հայերից մէկը ³¹⁾։

Ի.

1441 թուից յետոյ դարեր անցան։ Պէսպէս աղէտներ ու փորձութիւններ տեղացին Հայ ժողովրդի գլխին։ Զատ ձախող հանգամանքներ տեղի ունեցան Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանում։ Սակայն մագի չափ չխախտուեցաւ Հայոց լուսաւորութեան մօր Ս. Էջմիածնի գոյութեան հիմքը։ Նորա Հարազատութեան և անփոփոխ ժողովրդականութեան ամենալաւ նշանն է այդ։

Միւր խորթ ճանաչուեցաւ, ինչպէս և էր, և մինչև անգամ բոլորովին մոռացուեցաւ։ Աղթամարն ինչպէս կար աննշան, այնպէս էլ մնաց իբրեւ մի տե-

³¹⁾ Իզմիրլեան Մատթ. Եպիսկոպոսի Հայրապետութիւն Հայոց եր. 817.

ղական վանահայրութիւն։ Աղուանից կամ Գանձաարու աթոռ, որ մի նախնական օրինաւոր Հաստատութիւն էր, վնասակար ճանաչուեցաւ և 1815 թուին բոլորովին ջնջուեցաւ առանց մէկին ցաւ պատճառելու։ Միայն Ս. Էջմիածինն է, որ իւր բազմակողմանի աղէտալի անցեալի մէջ սուրբ և անարատ մնաց իբրեւ Հարազատ մայր իւր Հարազատ զաւակների սիրովը մխիթարուած։

Ս. Էջմիածնի անունը փարելի է եղել միշտ և ամէն կողմի Հայոց մէջ։ Դեռ ԺԷ. դարում Ասպահանի Հայերն իրենց զաղթականութեան ոսկեձեղուն ապարանների մէջ իրենց անմխիթար և թշուառ էին ճանաչում առանց Ս. Էջմիածնի և ամէն բանից աւելի նորա կարօտն էին քաշում։ Լեհաստանի Հայոց մնացորդների մէջ դեռ այսօր էլ կան բոլորովին օտարացած Հայեր, որոնք Հայրենական ամէն բանը մոռացել են և հին նախնիքների չիշատակներից միմիայն Ս. Էջմիածնի անունն են չիշում։ Լեմբերգի լատին կուսանոցի հաջազգի ծագումն ունեցող մայրապետ Ռոզալի Կալտաննա (Վարդուհի) Սարգիսովիչն իւր քրոջ հետ միասին 1874 թուին սաստիկ զգածուեցաւ Ս. Էջմիածնի վարդապետ տեսնելիս և նորա բերանից Ս. Էջմիածնի անունն լսելով «նախ, ապա, գիտեմ Էջմիածին, Լուսաւորչի տեղը» ³²⁾։ Մեր ժամանակակից ժողովրդական աշուղները խօսք չեն գտնում իրենց բարեպաշտական ջերմ զգացմունքներն չայտնելու դէպի Ս. Էջմիածինը ³³⁾։ Աշուղ Աղազիւն

³²⁾ Արևել. Մամուլ 1874.

³³⁾ Նոր քնար, եր. 16, 21. Քնար. Հայկ, 211.

իւր նահապետական սազով տեսէ՛ք ի՛նչպիսի անձուկ է ներշնչում իբրև յայտարար ժողովրդական զգացմունքների.

«Գիշեր ցերեկ խասրաթը կուքաշեմ
Նասիւր ըլի տեսնամ Սուրբ Էջմիածին,
Քո խասրաթէն կուլամ, արտսուք կը թափեմ,
Նասիւր ըլի տեսնամ Սուրբ Էջմիածին...
Վա՛վ որ զսա կուկանչի ընտարը եսր ի,
Ուխտ անեմ խամբուրեմ Սուրբ Էջմիածին:»

Եւ այդ կարօտն ու սէրը ոչ ոք այնպէս ջերմ ու խորը չի զգում ինչպէս Հայ ժողովուրդը: 1827 թուին Ներսէս Աշտարակեցու սուրհանդակն Ասլանեան Յովհաննէսը Ռուսաց բանակից Էջմիածին գնալիս ճանապարհին ընկաւ Պարսիկների ձեռքը. նոքա անասելի տանջանքներով բռնադատեցին խղճալուն՝ իրեն յանձնուած գաղտնիքն յայտնելու. դահիճները նորա աչքը հանեցին, քիթը կտրեցին, բայց չկարողացան նորա գաղտնիքը խլել. նա անդադար պնդում էր, որ իրեն յանձնուած գաղտնիքը պարտական է միմիայն Ս. Էջմիածնին յայտնել: Գաղտնիքն Էջմիածնին յայտնելու հնարաւորութիւնից զրկելու համար դահիճները կտրեցին և նորա լեզուն և թողին նորան ամալի դաշտում ընկած. ագնիւ երիտասարդն հէնց որ ուշքի եկաւ, թէև արիւնաթաթախ, թէև տանջուած և ջախջախուած, սակայն սողալով սողոսկելով հասաւ Ս. Էջմիածին և թէև անլեզու, սակայն մի կերպ հասկացուց ինչ որ իրեն յանձնուած էր: Վհատեալ միաբանութիւնը ոգի առաւ և գիմաւորելով Ռուսաց զօրքերին, ցնծութեամբ տօնեց խաչի

յաղթանակը, որ եղաւ ապրիլի 13-ին ³¹⁾:

Հարկ չկայ մի առ մի չիշելու այսպիսի օրինակները: Նոքա ապացուցանում են, որ Հայ ազգը գոյքով և կեանքով միշտ պատրաստ է Ս. Էջմիածնի գոյութիւնը պահպանելու և նորա սրբութեան ու պահպութեան մէջ է տեսել իւր երջանկութիւնը:

Մեզ համար պարզ է, որ Ս. Էջմիածնի նշանակութիւնը բնաւ կախում չունի անձինքներից և ժամանակաւոր հանգամանքներից: Անձինքն և հանգամանքներն այնպէս չեն կարող խախտել նորա հիմքը ինչպէս փոփոխական ուղղութիւնըն և, եթէ կարելի է ասել, ժամանակի հանգամանքներին հաճոյանալու ձգտումը: Ս. Էջմիածնին իւր նուիրական բարձրութեանն հասել է իւր մէջ մշտապէս թաղաւորող ուղղութեան շնորհիւ. մենք կ'ասէինք որ այդ ուղղութիւնը կատարեալ մայրական է: Ինչպէս որ մայրը խտրութիւն չի դնում իւր զաւակների մէջ, և միշտ իւր բնական սիրովն ու գորովովը հաւասարապէս խնամում ու փաշտփայում է նոցա, այնպէս էլ եղել է և Ս. Էջմիածինը՝ հայոց եկեղեցիների մայրը և մեր լուսաւորութեան ընդհանուր ծնողը: Նա ապրել է իւր զաւակների համար և մխիթարուել է միմիայն իւր զաւակներով. նա է եղել ազգի բոլոր դասակարգերի միակ հոգեւոր ուղեցոյցն և առաջնորդը, որին սիրով և յօժարութեամբ անպայման հետևել են ամէնքը, որպէսզի իրենց ազգային գոյութեան հիմունքը, որ պահուած են Ս. Եկեղեցու հաստատութեան մէջ, մնան անաղարտ և անդրդուելի:

³¹⁾ Сѣю Потто, Кавказская война.

Այն օրից, երբ Ս. Էջմիածինը թողած իւր այդ մայրական կոչումը կը հետեւի Սաի կաթողիկոսարանի շաւիղներին, և կ'ընտրէ մասնաւոր, այսպէս ասենք՝ Խորթ մօր, ուղղութիւն, այն օրից, երբ Հայոց մայր լինելուց դադարելով, Ս. Էջմիածինը կը ծառայէ կուսակցական շահերի, այն օրից և բնականաբար կը սկսուի նորա. օրհասական անկումը, ինչպէս եղաւ այդ Ստոմ:

Կ. Կ.

16 Ապրիլի 1892 թ.

Վաղարշապատ:

ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅՈՒ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ԹՈՎՄԱՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ա. ՎԱՍԵ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ
ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆՆ.

Ի պղ. (890) Թուականիս մեր ազդեցու-
թեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, Հրաշագործութեամբ բա-
րերարին Աստուծոյ, միաբանութեամբ ամենայն
Հայոց եղին¹ կաթողիկոս ի սուրբ Էջմիածինն
ղսքանչելի և զփառաւոր այրն Աստուծոյ զտէր Կի-
րակոս պատրիարք և Հայրապետ ամենայն Հայոց:

Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիս-
կոպոսք. Յովհաննէս վարժապետ և ուսուցիչ
ի սուրբ ուխտէն Հերմոնի վանից և աշակերտք
իւր Դաւիթ վարդապետ և Ստեփաննոս վար-
դապետ ի տանէն Սիւնեաց բազում քահա-
նայիւք. Չմաւոն վարդապետ շնորհալից աթո-
ռոյն Ստաթէի առաքելոյ. Գրիգոր վարդապետ
և եպիսկոպոս ի սուրբ առաքելոյն Թադէոսի.

և միւս Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս ՚ի Հռչակաւոր ուխտէն Հաղբատո՞ւ. իսկ ի յԱրա-
րատեան գաւառէն Կիրակոս վարդապետ Ռըշ-
տունեցի, Սարգիս վարդապետ Զազավանեցի²,
Տիրացու վարդապետ Վանանդեցի Սիւնեաց. և
ի կողմանէ Վասպուրական գաւառէ թովմա³
վարդապետ և Մկրտիչ վարդապետ ի սուրբ ուխ-
տէն Մեծոփայ վանուց, Կարապետ վարդապետ
և Յովսէփ վարդապետ ՚ի մայրաքաղաք վանո-
րէիցն ի սուրբ ուխտէն Աստուածածնին Խա-
ռաբաստու, Ղազար վարդապետ ամենայն կող-
մանն Բաղիշու, Ստեփաննոս վարդապետ և Յով-
հաննէս վարդապետ Արծկէու, Զաքարէ վար-
դապետ Վարազայ մայրաքաղաք վանորէիցն, և
տէր Յովհաննէսն. և երկուտասան եպիսկոպոս
աստի և անտի. տէր Զաքարէն Հաւուցթառայ
ի յազատորդեաց, տէր Գաբրիէլ ՚ի սուրբ Էջմի-
ածնէն, տէր Կարապետ Յոհաննուվանից, տէր
Յովհաննէս Բջնու, տէր Անտոն ՚ի Վիրապէն,
տէր Յոհաննէս Արճիշու Մեծոփայ վանից, տէր
Յակոբ Կողբայ, տէր Մկրտիչ Բազրանու, տէր
Մարտիրոս Հաղբատու, տէր Ագաբիա ՚ի Գան-
ձասարու, տէր Զաքարէ Նորավանից, տէր Ստե-
փաննոս տեղապահ Սիւնեաց աթոռոյն ի յազա-
տաց, տէր Կիրակոս Սալնապատայ. և այլ բա-
զում վանորայք և կրօնաւոր սուրբ հարք և

պատուական երիցունք աւելի քան զերեք Հա-
րիւր անձինս և բազում միայնակեացք. և ա-
զատք և որդիք ազատաց ձեռնաւորք և տա-
նուտէրք. և անթիւ և անհամար բազմութիւն
ժողովրդեան՝ արանց և կանանց:

Եւ ի Հեռաւոր վարդապետաց և եպիսկո-
պոսաց թղթով միաբանեալ ընդ մեզ Աւետիս
վարդապետ Սուրբխաչեցի, Յովհաննէս վարդա-
պետ Ապարանեցի, Յովհաննէս վարդապետ Գա-
մաղիէլու, Կարապետ վարդապետ Հիդնայ, Յով-
հաննէս վարդապետ Բարիձորոյ, և միւս Յով-
հաննէս վարդապետ Գամաղելայ, և Դաւիթ
եպիսկոպոս, և Սահակ, տէր Ստեփաննոս եպիս-
կոպոս Բաղիշու, և տէր Բարսեղ, և տէր Աւե-
տիս եպիսկոպոս, տէր Յովսէփ, տէր Գրիգոր,
տէր Թորոս գերահռչակ ուխտին Սուրբ Կարա-
պետին, տէր Պօղոս և տէր Զաքարէ սուրբ ուխ-
տին Առաքելոց, տէր Կիրակոս Վանադրին (Վան-
դրին), տէր Յովհաննէս Սասնոյ, տէր Յով-
հաննէս մեծահանդէս ուխտին Վարազայ և տէր
Կիրակոս սուրբ ուխտին Սալնապատայ⁴:

Այսոքիկ ամենեքեան միաբանութեամբ և
ընտրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, տեսեամբ գիշե-
րոյ և յանուրջս երազոյ, հաւանութեամբ ամե-
նայն Հայկազեան գաւառի, աղօթիւք և բարե-
խօսութեամբ, ամենայն սրբոց եղաք Հայրապետ

և կաթուղիկոս առաքելական աթոռոյն Թագէտի և Քարթուղիմէտի և Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի գտէր Կիրակոս Վերապեցին, այր սուրբ և ընտրեալ. զի 'ի պիսղ. (1397) Թուականէն, որ ձեռնադրեցաւ քահանայ ի տէր Պօղոս⁵ եպիսկոպոսէ 'ի Սուրբ Առաքելոյն Թագէտի և ի տէր Զաքէոս եպիսկոպոսէ Խառաբաստայ Քաջբերունեաց, մինչ ի պղ. (1441) Թուականն ոչ միս էր ճաշակեալ և ոչ զինի ըմպեալ և ոչ կիթ անասնոց կերեալ, գովելի և առաքինի սրբութեամբ սնեալ, սրբաբերան, հեղ և խոնարհ, ոչ նզովք և ոչ անէծք ի բերանոյն ելեալ, գոլով 'ի գաւառէն Քաջբերունեաց ի գեղջէն Խառաբաստայ յաշակերտաց մեծ վարժապետացն Սարգսի և Վարդանայ, որ ոչ գօլր ի վերջին ժամանակիս նման նոցա յորդիս Ագամայ սուրբ և առաքելական կանոնացն քարոզող և հետևող. երեսուներկու ամաւ յառաջ ելեալ ի գաւառէն իւրմէ, եկեալ բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն և կենդանաթաղ գերեզման Լուսաւորչին ի Վերապն, և անտի առանձնացեալ 'ի յանապատն Վանստայ⁶ և այժմ ընտրութեամբ և Հոգւոյն Աստուծոյ կոչմամբ եղաք ի յաստիճան Հայրապետութեան, ըստ իմաստնոյն Սողոմոնի «զփառս և զպատիւս իմաստունքն ժառանգեն»:

Եւ թէ վառն զինչ պատճառի եղեալ եղև

կաթուղիկոս ի Վաղարշապատ քաղաքի ի սուրբ Էջմիածինն, որ Վարդգէս և Նոր Քաղաք կոչի:

Առաջին պատճառ, զի ապականեցաւ կարգ և կանոնք սուրբ Հարցն մերոց ի Կիլիկեցւոց առաջնորդացն, որ յամեալ եղև կաթուղիկոսութիւնն նոցա ճիշէ. (147) ամ սահմանեալ ի յառաջին թագաւորաց Կիլիկեցւոց. մանաւանդ զի մնացեալ էր խմոր աղթարմութեանն Կոստանդեայ և Գրիգորի Անաւարդեցւոյ, քաղկեդոնական գօլով. զի զկաթուղիկոսս և զեպիսկոպոս, անկեալս ի կարգէ գարշութեամբ վաւաշտ բղջախոհութեան, ի յաստիճան առաքելական կոչէին:

Երկրորդ պատճառ, զի զառաջնորդն կենաց առանց խղճի մտաց սպանանէին. որ և ի պիսա. (1392) Թուականէն մինչև ի մեզ վեց կաթուղիկոս եղին, և վեցին⁷ դեղ մահու արբուցին և ի կենաց աստի Հանին, բաղայս անուղղայս դնելով ի վերայ նոցին. զոր մի խօսեսցի բերան իմ զգործս նոցին:

Երրորդ, զի նուիրակք և խրատատուք նոցա եպիսկոպոսք գայթակղութեամբ զբաղուած 'ի Հաւատոցն Քրիստոսի ի բաց Հանին և անհաւատ արարին. որպէս յայտ է տեսանել ի Նիկիտայ քաղաք. զի զՅակոբ անուն տանուտէր մի ընտանեօք իւրովք ասեն թէ քսան

Ֆիօրի կորեաւ և զայն դու առեալ ունիս. և երդումն ետուն, և ոչ հաւատացին. և երթեալ առ կաթուղիկոսն իւրեանց, անէծս յղեցին և նա բարկացեալ գնաց առ անօրէնքն և ել ի հաւատոցն. և ի ժամ մահուն աղաղակէր և ասէր. Տէր Յիսո՛ւս, զհաւատս իմ ի տէր Կոստանդինէ խնդրեա՛ւ և ի բոք անկեալ պիղծ Ղազար նուիրակէն⁸:

Չորրորդ, զի անառակութեամբ և արբեցութեամբ և պիղծ վարուք շրջէին, և ինքեանք կապող և արձակող նստէին Հայոց:

Հինգերորդ, զի փոխանակ աստուածագործակ մեռոնին հասարակ ձիթապտղի ձիթով զհոգին Աստուած յազդէս Հայոց ի բաց բարձին:

Վեցերորդ, զի սիմոնական արարին զամենայն ազգս Հայոց և նախատինք ամենայն ազգաց, զի արծաթով տային ըշնորհս Հոգւոյն Սրբոյ, և զայս օրէնք գիտէին: Յորմէ ուսոյց Տէրն առաքելոցն. Ձրի առէք և ձրի տո՛ւք. և առաքեալն Պետրոս սաստեաց կախարդին Սիմոնի. Արծաթ քո ընդ քեզ ի կորուստ լիցի, ընչիւք ստանաս զշնորհս Հոգւոյն Սրբոյ: Եւ զայս լսելով և տեսանելով ամենայն ազգաց քրիստոնէից, զմեզ յոյժ նախատէին: Եւ ուղղադաւան ազգն Յակոբկաց ի մեր կաթուղիկոսացն առնուին⁹ զձեռնադրութիւնն, և զայթակղեցան.

ի մէնջ¹⁰ զնացեալք յԵգիպտոս և առին զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան ի խպտի ազգէն:

Եօթներորդ, ի վերայ միոյ վիճակի երեք և չորս եպիսկոպոս ձեռնադրէին. և նոքա ի վերայ միմեանց յարուցեալ, զանօրէնս և զանհաւատս և զսուտ քրիստոնեայս բարեկամս արարեալ, զայթակղութեամբ զաշխարհս մեր կործանեցին, որպէս յայտ է իմաստնոցն:

Ութերորդ, զանուղղայս և զանկարգս ձեռնադրէին, տեարք¹¹ գոլով ընչից, և զաղքատս խոտէին: Որ և ՚ի միոյ եպիսկոպոսէ հազար երեսուն (ու.) Ֆիօլի¹² առին, և ապա ետուն զայն կարգ. և նոքա, որ ոչ կարէին տալ, զկարգ եպիսկոպոսութեանն զրաւ առնուին¹³:

Իններորդ, զի անիծիւք նզովից և բանադրութեամբ¹⁴ կապանաց զաշխարհս մեր լցին. կաթուղիկոսն զեպիսկոպոսն, եպիսկոպոսն զքահանայսն, քահանայն զԺողովուրդն, զոր Քրիստոս Աստուած օրհնութեան աղբիւրն չարչարանօք խաչի և մահու ազատեաց յանիծիցն Ադամայ և յանիծիցն օրինացն Մովսիսի, նոքա վասն արծաթսիրութեանն վերստին նորոգեցին զանէծքն Նախաստեղծին և նոր դժոխք շինեցին ամենայն հայկազեան սեռի: Զի¹⁵ Լուսաւորիչն մեր և քաջ սպառազէնն Աթանասիոս ասէ¹⁶ ի գիրս կանոնին. Որ զմարդ անիծանէ և նզովէ,

ի կարգէ քահանայութեան լուծեալ է և ինքն զինքն ի Քրիստոսէ նզովեալ է և որոշեալ¹⁷:

Տասներորդ, զի որպէս Հին Խորայէլ ի տաճարն ապաւինելով, թողին զաստուածադիւորէնսն Մովսիսի¹⁸, քակեցաւ տաճարն և ի հիմանց տապաւեցաւ, այսպէս և տունն Կիլիկեցւոց նման նոցա գտաւ. թողին զօրէնքն Քրիստոսի և թողին զկանոնեալն ի Լուսաւորչէն, և յաջ Լուսաւորչին երդնուին, որ ոչ զԼուսաւորչին ճանաչէին և ոչ զաջ Լուսաւորչին գիտէին: Քանզի զազրացաւ ամենայն երկիրս Հայոց ի գործոց նոցին. զի բանադրանօք և կապանօք բազումք ի նոցանէ անզեղջ ի գերեզման մօտին և կապ անիծիցն իրաւ թէ անիրաւ մնաց ի վերայ նոցին: Եւ այս էր եղծեալ և ջնջեալ գիրն, զոր ետես սուրբ Սահակ ի տեսլեան գիշերին:

Մետասաներորդ՝ լրումն եհաս ժամանակի փրկութեան Թորգոմեան ազգիս: Զի ասաց սուրբն Ներսէս՝ յամենայն շնորհաց հոգեւորաց և մարմնաւորաց փարթամութեանց ազգն Հայոց պակասեալ գտանի. և մնայ սակաւ մի նշույլք բարեպաշտութեան յոտն Վարազայ ի կողմն հաբաւոյ. և անտի ելեալ ոմանք, գնան ի կողմն հիւսիսոյ. և սակաւ մի՝ նորոգումն առնու ուղղափառութեամբ տառապեալ ազգն Արամեան մինչ ի գալուստ պղծոյն անապատի. և օրինաց

և կանոնաց, որ քակեալ լինի և խախտեալ յանուղղայ առաջնորդաց, միաբանութեամբ նոցին վերստին հաստատութիւն և նորոգումն առնու:

Երկրորդ տասներորդ՝ զի կատարեցաւ մարգարէութիւն¹⁹ և տեսիլ առն Աստուծոյ սրբոյն Սահակայ Պարթևի, որ ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի բեմ²⁰ չորեքկուսի կայր հաստատեալ ամպանման. և բարձրութիւն նորա հասանէր մինչև յերկինս. և ոսկի սկուտեղ մի ի վերայ բեմին, և մագաղաթ թղթաչափ կայր ի մէջ սկտեղին, և բարակ կտաւով ծածկեալ, և ոսկի սեղան ի նմա բարձրագոյն, և ի վերայ սեղանոյն հաց մի և ողկոյզ մի խաղողոյ, և եօթնտակ բեհեզով ծածկեալ, և կամար լուսեղէն ի վերայ բեմին, և խաչ լուսեղէն ի վերայ կամարին կանգնեալ, և ի բեմին մերձ ի սեղանն ձիթենի ծառ կանաչասաղարթ և պլտղալից, և երեք ճիւղ և կէս ի վայր կոյս խոնարհեալ միատեսակ հաւասարապէս պտղովն և տերևովն վտիտ և թառամած և ոչ էին նման ալլոցն, և ի ձախակողմն սեղանոյն կայր աթոռ ծովագոյն սառնանման, և ի վերայ աթոռոյն կայր սկտեղ արծաթոյ և ի մէջ սկտեղն նափորտ մի բեհեզեայ ծալեալ²¹, և ի վերայ նափորտին գունդ մի ոսկի, և թուխ կտաւով ծած-

կեալ, և շուրջ զսեղանովն տղայք մաքուրք և սակաւ ի կանանց, և ամենեցուն դէմք ի սեղանն հալէին, և փոխեցան և եղեն ի կերպ երիտասարդի, և շարժեցաւ սեղանն և բեմն ամենայնիւ հանդերձ և ել յերկինս, և ես էի ի զարմացման և կայի հիացեալ վասն տեսեանն, և առաքեցաւ այլ մի յերկնից լուսապայծառ, և զօրացոյց զիս և ասէ Մի երկնչիր, և ասէ ցիս Արիացիր և ի միտ ան, զոր ասեմ քեզ. Բեմն ամպեղէն չորեքկուսի՝ հաւատն է ճշմարիտ չորեքձագեան տիեզերաց, զի ամպով վերացաւ Քրիստոս ի յերկինս և ամպովք գալոց է ի դատաստան. և ոսկի սեղանն՝ յականց պատուականաց ընդելուգեալ՝ Սուրբ Երրորդութիւնն²² է, և ակունքն՝ սուրբքն ամենայն միաւորեալ ընդ Քրիստոսի. և հացն և ողկոյցն Քրիստոսի մարմինն և արիւնն է. եօթն ծածկոյթ բեհեզեալ՝ եօթնարփեան շնորհք Հոգւոյն սրբոյ. և հողմն հանդարտ, որ եբաց փեղկ մի ի կրտաւոյն, այն յայտնումն ծածուկ գիտութեանն Աստուծոյ է. և ոսկին՝ պատուականութիւնն Աստուծոյ է. և տետրն թղաչափ եօթն տող ոսկին Լուսաւորիչն Գրիգոր է մինչև ի սուրբն Սահակ. և եղծեալ և ջնջեալ գիրն, որ ոչ երևէր հետն, կաթուղիկոսունքն էին, որ նստան յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին յետ Սահակայ. եղ-

ծեալք են և ջնջեալք ի դպրութենէն կենաց, զի անիծիւք և կապանօք զաշխարհս լցին. զի որ զանէծքն սերմանէ անիրաւ, ի Քրիստոսէ խելոց է զանէծքն, որ ասէ, թէ Երթայք յինէն անիծեալք ի հուրն անշէջ: Եւ զի ազգս Հայոց բոլորովին ի ջնջեալ և ի յեղծեալ գիրն մտաւ յայն օրէն ի հետ, որ կաթուղիկոսութիւնն ի յիշմիածնէն ելաւ, այժմ ողորմեցաւ արարիչն Աստուած և վերստին հաստատեաց զաթոռ Պարթևին Գրիգորի և սքանչելի հրաշիւք յայտնեաց զխաչակրօն և զխարազնազգեաց ճգնաւորն տէր Կիրակոս կաթուղիկոսն Վիրապեցի. և այս էր տող և կէս ոսկին, որ հեռի էր յեղծեալ և ի ջնջեալ գրէն, և գրեալ տող մի ոսկի և կէսն կարմիր. զի յիշմիածին կաթուղիկոս նստաւ, և մտաք յոսկեգիրն, և ելաք յեղծեալ գրէն և ջնջեալ տառէն. և ամենայն անէծք և նզովք, որ կայր ի վերայ ազգիս ի յանուղղայ²³ առաջնորդաց և ի տգէտ կարգաւորաց ի յօրհնութիւն փոխարկեցաւ:

Բայց ամենեքեան աղաչեսցուք զմարդասէրն Աստուած, զի պահեսցէ զսուրբ աթոռս և զմանկունս սորա անփորձ և անսասան կենօք ի յանկարծակի որոգայթիցն Բելիարայ, ամէն²⁴:

Բ. ՅԱՂԱԳՍ ԷՋՄԻԱԾՆԻՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆ Ի ՆՄԱ.

Դարձեալ գիտելի է, թէ վասն էր ի խըն-
դիր ելաք Էջմիածնի իշխանութեանն¹ և կա-
թոլիկոսութեան Հայկազեան սեռիս, զի ոչ գոյր
մեզ թաղաւորութեան հրամանք և ոչ իշխան,
այլ նուազեալ² քան զամենայն որդիս մարդ-
կան: Այս է, զի ի պկե. (865) թուականին
բռնաւորն թաւրիդոյ գնաց գաղտաբար ի վերայ
Վրաց քաղաքին Ախլխու, էառ զքաղաքն և
զմեծամեծսն կոտորեաց, և զկին և զորդիս գե-
րեաց աւելի քան զվեցհազար, և լցաւ աշխարհ³
ամենայն լալով և կոծով: Եւ ազգս ամենայն
յուսահատ եղեն, թէ վասն էր մատնէ Աստուած
զհաւատացեալս իւր ի ձեռն անհաւատից:

Եւ եկեղեցւոյ կոպողայ մի՝ խաչ ի վերայ
առաք ի նոցանէ. և ես ասեմ. Այս Էջմիածնին
է պատշաճ, և ոչ այլ եկեղեցեաց, և ինձ մահ

ոչ տացէ Աստուած մինչև բացեալ տեսից զդուռն
Էջմիածնին:

Եւ յաւուրս յայնոսիկ տեսի, զի բա՛ մի
եկն կանգնեցաւ առաջի իմ, սուրն ի վերայ
գետնի և փայտն ի վեր կոյս բարձրացեալ. և
սկսաւ գնալ ի գաւառն Արարատեան և եհաս
մինչ ի դուռն եկեղեցւոյ միոջ, կանգնեցաւ. և
իմ առեալ զբազմութիւն եղբարցն, ի վերայ
աթոռոյս⁴ գնացաք զկնի բահին. և ոչ զի-
տէաք զպատճառ տեսլեանն մինչև ցօր օրհնու-
թեան և կաթոլիկոս ձեռնադրութեան Էջմի-
ածնին. զի ի նոյն օրն առեալ բա՛ մի ի ձեռս
ղառաջին տան Հիմնարկութիւնն շինութեանն
ես արկի եղբարք իմովք. և մի ոմն յեղբարցն
ասաց. Ահա կատարեցաւ երազն քոյ: Եւ իմ գո-
հացեալ զԱստուծոյ, փառս ետու նմա ի բար-
ձունս: Այս առաջին պատճառն:

Դարձեալ երկրորդ պատճառ. տէր Կոստան-
դին կաթոլիկոսն Սսայ գնաց առ Աստուած.
և Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մի դնեն կաթոլ-
իկոս. և նա ի նոյն աւուրքն եօթն⁵ նոր
եպիսկոպոս ձեռնադրէ. և կոչեն արեւցող երէց
մի և զՔրիստոս պատարագէ: Եւ նոր եդեա
կաթոլիկոսն ոչ իշխէ, զի բաղայս անուղղայս
եդեալ ունէր ի վերայ ինքեան: Եւ չորս եպիս-
կոպոս ի ներքին կողմանցն նամակ ողջունի և

մեղադրութեան մեզ և ամենայն արևելեան վարդապետաց և եպիսկոպոսաց և առ իս ուղարկեն, եթէ խոտան և անպիտան գտաք ի մէջ ամենայն ազգաց: Եւ իմ սկիզբն արարեալ ողջունի նամակաց առ ամենայն ազգս՝ զալ ամենայն միաբանութեամբ ի յօրհնութիւն Էջմիածնին և ձեռնադրութեան կաթողիկոսութեան ամենայն Հայկազեան սեռիս: Եւ մինչդեռ զնամակն առ իս ունէի, կրօնաւոր մի եկն առ իս. և Հարցանեմ Ուստի՞ գաս. և նա ասէ Յէջմիածնէն: Եւ գոհացեալ փառս ետու Աստուծոյ, զի ի վաղուց Հետէ ոչ էի տեսեալ զոք ի յէջմիածնէն առ իս եկեալ: Եւ ետու ի նա զնամակն ողջունի սփռել առ ամենեւեան:

Եւ ի նոյն աւուրքն երկուք ոմանք եկեալ առ իս, երկու տեսիլս պատմեցին: Մինն ասէ. Կամար աղեղան նման ելեալ յարևելից և Հասաւ յարևմուտս, և ի Հիւսիսոյ ի Հարաւ. և լուսաւորեալ պայծառացաւ աշխարհս ամենայն. և ձայն եղև, եթէ սկիզբն եղև ազգիս նորոգման: Եւ միւսն ասէ, եթէ յէջմիածնի բեմն նստեալ էիր, և վարդով զգոգդ լցեալ ունէիր, և ամենայն ազգս Հայոց եկին, ի վարդէն առին, և վարդն ոչ պակասեցաւ: Եւ ես ասեմ. ճշմամարիտ, մեռոնն է այն, որ տարածելոց է յազգս

ամենայն: Այս է կրկին պատճառ Հաստատութեան նորոգմանն:

Դարձեալ երրորդ պատճառ. յետ ամի միոյ եկն պատասխանի ի կողմանէն Արարատեան՝ նամակ ողջունի ի մեծ վարդապետէն Յոհաննու Հերմոնի վանից՝ փութանակի և առանց յապաղանաց զալ եպիսկոպոսօք և վարդապետօք ի խորհուրդն բարի և օգտակար, զի մի ի յապաղելն սատանայ խափանումն ածէ գործոյն. և ի բռնաւորէն Արարատեան Աղուպ պէկէն (նամակ) աւետեաց՝ զալ վաղվաղակի առանց ահի և երկիւղի կատարել զխնդիրս ձեր: Եւ բռնաւորս այս իբրև զԿիւրոս Պարսիկ եղև, որ նորոգեաց զԵրուսաղէմ ի ձեռն Սալմանասար⁶ իշխանին Հրէից, և յետոյ Դարեհ⁷ զԶօրաբաբէլ, որ շինեցաւ ի խզ. ամին. իսկ սա զբազում ամաց աւերեալն կամեցաւ նորոգել ազգմամբ Հոգւոյն Աստուծոյ, որ և բազում բարիս շնորհեսցէ նմա Տէր Աստուած մարմնաւոր յայսմ աշխարհիս: Եւ ի զալ նամակիս ի նոյն գիշերի չորս փունջ ծաղիկ՝ երկուսն վարդ և երկուսն մանուշակ՝ բերեալ եղին ի ձեռս մեր՝ զերկուսն ի ձեռս իմ և զերկուսն ի ձեռս Հարազատին իմոյ Կարապետ վարդապետին: Եւ զարթուցեալ ասեմք. Ե՛կ նշանեալ դիտեսցո՛ւք, թէ՛ զինչ բարի լինելոց է: Եւ ի լուսանալ առաւօտուն

եկն այր մի առ մեզ տալ մեզ աւետիս ուրախութեան, եթէ վարդապետն Կիրակոս և Եսայի-կոպոսն Գաբրիէլ և Զաքարիէ կրօնաւորն եկին ի սուրբ ուխտ ի Ստողածածնէն: Եւ յղեալ կոչեցաք զնոսա ի Սրճէշ քաղաք. և մեծաւ զոհութեամբ և անճառելի ուրախութեամբ օրհնեցաք զՔրիստոս, զի ի վաղուց հետէ կարօտ կայաք ցանկալի եղբարցն:

Դարձեալ չորրորդ պատճառ, և հրաշք յայտնութեան: Զի ի սոյն աւուրցս որ կայր մեզ առաջի, Ստեփաննոս ոմն ճգնաւոր և միայնակեաց, ի կողմանէն Աղթամարայ տրտնջելով գայր առ իս, թէ վասն էր ոչ զան Սղթամար ի հնազանդութիւն նոցա առաջնորդին տէր Զաքարիա կաթողիկոսին. և երթեալ ննջէ ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյն Ստեփաննոսի Նախավկային ի գեղն Աղի. և զան ի գիշերի սպիտակազգեստք, և Լուսաւորիչն մեր Դրիգոր զաջն իւր դնէ ի վերայ գլխոյ նորա և ասէ. Քրիստոս չես վարդապետացն՝ դալ նորոգել զտաճար փառաց անուան Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ զսուրբ Էջմիածինն: Եւ նորա եկեալ առ իս մեղայ ետ Աստուծոյ, և առեալ զնա գնացաք ի սուրբ Էջմիածինն բերկրալից ուրախութեամբ:

Դարձեալ հինգերորդ պատճառ սքանչելի յայտնութեամբ. զի ի սոյն օր ելանելոյ մեր ի

սուրբ ուխտէն Աստուածածնի Մեծոփայ վանից վարդապետօք և եպիսկոպոսօք և քահանայիւք եկն այր մի բարեպաշտ և երկիւղած և ասէ. Յայսմ գիշերի բազմութիւնք զօրաց բազմաց անթիւ և անհամար սպառազինեալք ամենեքեան կարմրով, կանաչով և սպիտակով. և ասեմ. Ո՛յք են զօրքս այս. և նոքա ասեն. Զօրք էջմիածնին եմք, եկեալ եմք ի խնդիր վարդապետացն, և յանկարծակի առեալ զվարդապետքն և զքահանայքն, թռեալք ի վերայ օդոյն, առժամայն հասաք Էջմիածինն ի Վաղարշապատ քաղաք. և առեալ զսուրբ Աւետարանն, վիճակ արկաք ամենայն բազմութեամբ եղբարցն. ասէ աւետարանն. Դարձաւ Յիսուս ի գաւառն իւր. դարձեալ արկաք վիճակ. ասէ աւետարանն. Յաշխարհի աստ նեղութիւն ունիցիք, այլ քաջալերեցաւ զի, զի ես յաղթեցի աշխարհի և դարձեալ երրորդ անգամ. աւետարանն ասէ. Դարձաւ Յիսուս ի գաւառ իւր և դարձեալ առաք զեփուտն Նիկիական. ասէ. Ճանապարհդ այդ բարի է և Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս կատարէ զխնդիր ձեր:

Եւ ապա ուրախութեամբ մեծաւ և աներկ-րայ յուսադրութեամբ ելեալ գնացաք յամենալից և օրհնեալ գաւառն ի Դարօնս և Ռոմն Մասեաց ի Սկոռի. և անտի մտաք ի կենդա-

նաթաղ գերեզման սուրբ Լուսաւորչին ի սուրբ Վիրապն. և անտի յերկրպագութիւն սուրբ Գեղարդեանն և սկզբնատիպ Պատկերի Մարգեղութեանն Քրիստոսի: Եւ ապա պատահեալ դիպեցաք մեծ վարդապետին մերոյ և առեալ եկաք ի զիւղաքաղաքն Երեւան. աստ էր տեսանել զուրախութիւն և զցնծութիւն ամենայն մերային ազինս. զի փոզն զանգակացն գոչէր. երիտասարդքն գոչէին, ծերքն աղաղակէին և զԱստուած ցնծութեամբ օրհնէին, մանկունքն խայտալին, կանայքն երկրպագութեամբ և լալով զամենեւեան զարհուրեցուցանէին. և անօրինացն ուշ եդեալ զարմանային: Եւ որպէս յաւուր գալստեան Փրկչին ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ մեծաւ ուրախութեամբ ընդ առաջ ելին, նոյնպէս և այսօր Հայոցս եղև, զի ի վաղուց Հետէ անտերունջ էին կացեալ և ոչ էր տեսեալ այսպիսի վարդապետք և եպիսկոպոսք ի մի միաբանութիւն: Եւ սիրով ընկալան զմեզ և զԺողովս մեր, և զամենայն եղբարքս մեր ողջունեալ որպէս զՀրեշտակ Աստուծոյ մեծամեծք և փոքունք, կարգաւորք և աշխարհականք: Իսկ ի միւս օրն եկն Հրաման ի բռնաւորէն Աղուպ-պէկէն. և Հասաք առ նա. և նա իբրև զԹագաւոր քրիստոնէից սիրով Ժողովեալ զգօրս իւր և զմեզ զամենեւեան, փողով և թմբկով⁸

գոչմամբ բարձրագունիւ մտաք ի սուրբ քաղաքն Վաղարշապատ: Եւ Հաւատացեալք և Հաւատարիմ Ժողովուրդն ի Քրիստոս և անհաւատքն ընդ առաջ ելեալ զարմանային. զի յանցեալ ամին զձամշուտէ քաղաքն կործանեցին և կարմիր նշան եղին. իսկ այսօր նոր նշան և Հրաշագործութիւն գործեաց Միածին Որդին: Որպէս Տրդատ խոզացեալ դիմօք և գօրքն ի դիւաց լլկեալք ելին ընդ առաջ Լուսաւորչին, այսպէս դիպեցաւ ողորմութեամբ Աստուծոյ ի նորոգմանս վերջին: Եւ մեք ամենեւեան միաբան օրհնեցաք զԱստուած ի ձայն ցնծութեան: Փառք Քեզ Աստուած յաղագս ամենայնի:

Եւ Հրաման եղև ի բռնաւորէն օրհնել կաթուղիկոս առանց Հակառակութեան. և բազումք ի չեղբարցն յառաջ կոչեցաք⁹ զալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմական գրոհիս. և ոչ կամեցան բառնալ զծանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին: Ապա յետ այնորիկ ապաւինեցաք յԱստուած և միաբանութեամբ սկսաք աղօթիւք և պաղատանօք խնդրել յԱստուծոյ տալ մեզ առաջնորդ ըստ կամաց իւրոց: Եւ տեսանէ ոմն ի չեղբարցն տեսլեամբ զիշերոյ, զի արեգակն ելանէր յարևելից խաւարազգեաց և առանց լուսոյ, և գայ կանգնի մերձ սուրբ եկեղեցւոյն, և ապա ընթանայ յարևմուտս, և յետ դառնայ յարևմտից, և գայ զՀիւսիսային

կողմամբն, և ի լոյս դառնայ, և խոնարհեալ իջանէ յերկիր ի դուռն հիւսիսոյ սուրբ Էջմի-
ածնին. և տեսանէ զբազմութիւն եղբարցն ի
գլուխ կաթուղիկէին, և էր գրեալ ի վերայ արե-
գական. Հինն էանց և ահա՛ ամենայն ինչ նոր
եղև. և լուսափայլ այր մի ասէ. Հինն մեղքն
է, խափանի, արդարութիւնն այսօր նոր սկսանի:
Եւ դարձեալ ի միւս օրն տեսանէ ձի սպիտակ,
և լուսաւոր այր մի ի վերայ նստեալ, և գայր
ի վերայ օդոյս, և խոնարհեալ իջանէ ի մէջ
եկեղեցւոյն, և նստի ընդ աջմէ բեմին. և հար-
ցանեն եղբարքն. Ուստի՞ գաս. և նա ասէ. Յա-
րեմտից ՚ի Ֆուանկաց թագաւորէն. ասէ. Թա-
գաւորն թագաւորաց զիս առ ձեզ առաքեաց
և ասէ. Երեք կամուրջ կայ Էջմիածինն ի Վա-
ղարշապատ քաղաքիդ. բարձէք ի միջոյ, զի
գայ մտանէ թագաւորն առ ձեզ: Եւ ՚ի միւս
օրն տեսանէ ոմն յեղբարցն, զի բացաւ դուռն
եկեղեցւոյն բարձրագունի և հանեալ զբազմու-
թիւն եղբարցն ի բեմ եկեղեցւոյն և բացաւ
դուռն մի յետ¹⁰ սեղանոյն, և մտաք ի միւս
այլ հին եկեղեցի և ելաք դարձեալ նոյնպէս
ի բեմն. և բացաւ դուռն մի և յերեք եկեղեցիք
մտաք և ելաք. և ասպա մտաք ի զարդարեալ
և ի պողալից պարտէզ մի. և այր մի կանգնեալ
ուռոգէր զպարտէզն. և ասեն եղբարքն այն.

«Անպատշաճ և անյարմար է պարտէզս. և ասէ
ճերունի այր՝ «Համբերեցէք, որդիք իմ, և զար-
մանալի պտուղ տամ ձեզ». և ահա՛ եկն կրօնա-
ւոր մի և ասէ. «եկայք, տեսէք զտէր պարտի-
զին». և ասեմք. «ոչ գոյ աղերս, զի պակասե-
ցաւ աղերսն». և սկսաւ ասել. Ուրախ եղէ ես,
ոյք ասէին ցիւ. և ասաց զհայր մեր յերկինսն.
և նստաք. և ասէ այլն. «Սուքեասեանքն ի
լեառն Սուկաւէտ քանի՞ ամ կացին. և ասեմք.
«քառասուն չորս ամ». և ասէ այլն. Քանի՞ էին
նոքա. և ասեմք. Երեքհարիւր ողիք էին. և
դարձեալ ասէ. Արիք մանկաղ առէք, և զսպի-
տակացեալ զարտորայքս զայս, որ կայ ձեր ա-
ռաջ, հնձեցէք. և ետ մանկաղ ի ձեռս ամե-
նեցուն. և սկսաք հնձել զանդաստանն սպիտա-
կացեալ. և զարթեաւ եղբայրն և ասէ. Արիք
ի հրեշտակաց յօգնութիւն եկելոցդ հոգւոր գոր-
ծոյդ, արիք աղօթս արարէք և հրեշտակաց
տօն կատարեցէք: Եւ սկսան եղբարքն տօն
կատարել մինչ ի ժամ առաւօտուն: Այս տեսիլ
եղև ի յօրհնել կաթուղիկոսին, որ խնդրէաք տալ
մեզ առաջնորդ: Դարձեալ ոմն ի յեղբարցն առ-
նու նուէր և մատաղ և զնան ի սուրբ վար-
դապետի գերեզմանն երկրորդ Լուսաւորչին Մես-
րոպայ և հայցեն պաղատանօք զաջողումն ձեռ-
նադրութեանն. և տեսանէ զգաւազանն, որ

կայր ի ձեռին իւրում, զի աղբիւրացաւ և երեք մեծամեծ անօթ լցաւ: Եւ դարձեալ եկին իջմիածինն և անդ չաղօթս կացեալ, խնդրէն ի Տեառնէ զաջողումն գործոյն: Եւ տեսանեն, զի ծառ մի տնկեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյն՝ ծառ խրնձորի. և ելեալ ի ծառն, առնոյր և բաժանէր. և ոչ պակասէր պտուղն ի ծառէն: Եւ այգուցն կին մի այլազգի եկն սեղանով առ քահանայս և ասէ. Կանթեղով լցաւ եկեղեցիս: Եւ ծերունի այր մի առեալ լապտեր ի ձեռս իւր, ել ի վերին կամար եկեղեցւոյն և վառեաց զմեծ կանթեղ եկեղեցւոյն, և դուռն եզիր պաշտառ և զեղեցիկ դրանն հիւսիսոյ. և զարդարեաց զարմանալի վարագուրօք. և ամենեքեան միաբանութեամբ փառս ետուն Աստուծոյ: Եւ դարձեալ այր մի աստուածապաշտ եկն և ասէ. Ահա կանթեղ մի կախեցաւ յերկնից, և լուսաւորեալ պաշտառացաւ յաշխարհս ամենայն, և հարցանեմ. ո՞ւմ է կանթեղս այս. և ասէ այր մի. Կանթեղս այս Էջմիածնին է, որ ի բազում ժամանակաց հետէ խաւարեալ էր, և այժմ ողորմեցաւ Աստուած և կամի լուսաւորել: Եւ մեք ուրախացեալ օրհնեցաք զԱստուած: Եւ դարձեալ ի նոյն օրն օրհնութեան ձեռնադրութեանն արկին վիճակ ի սուրբ աւետարանն, և ել վիճակն Կիրակոս հայրապետին: Եւ առանց հակառակութեան

եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահագին ատենին: Եւ մեք հիացեալ զարմացաք զհնազանդութիւն առն Աստուծոյ և զթողուլ կամաց իւրոց. զի կարի անհնազանդ բարս ունէր և ատէր զփառս երկրաւորս: Եւ յիշեցաք զԱստուած և սկսաք ամենեքեան օրհնել զԱստուած. և սկիզբն արարաք ձեռնադրութեան: Եւ ահա եկն ի ժամուն յայնմիկ արծիւ մի սաւառնեալ թւօք, սաստիկ զոջմամբ նստաւ ի վերայ գլխոյ Էջմիածնին. և թողին բազումք զհոգևոր խրախուժիւնն, ելեալ տեսին, և եկեալ պատմեցին: Եւ մեք ձեռս ի վեր ամբարձեալ օրհնութիւն և փառս տուաք օրհնելոյն յամենայն աշարածոց ամենասուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Փառք Քեզ ամենասուրբ Երրորդութիւն Հայր և Որդի և սուրբ Հոգի, զի կատարեցեր զխնդրուածս հայկազեան սեռի. և ճշմարտութիւն քարոզութեան աւետարանին յայտնի եղև ամենեցուն որ ասէ. Որ խնդրէ, առնու, և որ հալցէ, գտանէ, որ բախէ, բացցի նմա. և դարձեալ՝ զամենայն, զոր ինչ խնդրիցէք հաւատով յանուն Որդւոյ ի Հօրէ, տացի ձեզ ձրի. և թէ՛ երկինք և երկիր անցցեն, բանք իմ մի՛ անցանիցեն: Եւ մեք զոր ինչ խնդրեցաք, և առաք յԱստուծոյ ՚ի Հօրէ:

Եւ Հասաք ի սուրբ Պենտէկոստէն աւուր
գալստեան և իջման Հոգւոյն սրբոյ յառաքեալսն.
և մեծահանգէս ժողով արարեալ, օրհնեցաք
զաստուածադործակ մեռոնն, և բաժանեցաք
ընդ ամենայն յազգս Թորգոմեան, և կանոնե-
ցաք ճրի տալ և ճրի առնուլ ըստ նմանու-
թեան առաքելական գնդին, զոր Հրաման ի Քրիս-
տոսէ առին: Եւ բարձաք զսղանդն Սիմոնական.
և ով ոք յանգզնի, զպատասխանին նա տացէ
առաջի Քրիստոսի, և մեք անպարտ եմք: Եւ
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք և պատիւ
յաւիտեանս ամէն:

Բայց աղաչեմ ամենայն յարգապետօք և
եպիսկոպոսօք և քահանայական դասուք, որ
Հանգիւլիք սակաւ պատմութեանս ճշմարիտ
ընթերցասէրք և Հետեոջք աստուածային գի-
տութեան և իմաստութեան զսակաւ աշխատու-
թիւնս իմ տեսչիք ի տկար և ի զբաղեալ մտաց
իմոց, և թողութիւն Հայցեցէք մեզ և վարդա-
պետացն մերոց և ծնողացն մերոց և Հարազա-
տաց մերոց և ամենայն յարեան մերձաւորաց
մերոց, թշնամեաց և ատեւեաց մերոց: Եւ Քրիս-
տոս Աստուած զձերն թողցէ: Եւ զոր ի Հետ
գալ, դուք զրեւոյնք և մի անխոյժ լինիջիք
յետ մեր, աղաչեմ: Պղբ. (892) թուականին:

Գ. ՎԱՍՆ ԱՔՍՈՐՄԱՆ ՏԷՐ ԿԻՐԱԿՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ.

Դարձեալ և այս գիտելի է ամենայն սրբ-
բազան իմաստուն մանկանց եկեղեցւոյ, զի այս
երջանիկ և երանելի սուրբ Հայրապետս տէր Կի-
րակոս երկու ամ նստաւ յաթոռ պատրիարքու-
թեանն ի Կաթուղիկէն¹ սուրբ Էջմիածին ի
Վաղարշապատ քաղաքի ի քրիստոսադիր աթոռն
մեր Հայրենի: Եւ աստուածապաշտ ազգս Հայ-
կաղեան Արարատ և կողմն Վասպուրական մարմ-
նաւոր² պիտոյիւք անասնօք և չորքոտանիւք
լցին զսուրբ աթոռն: Բայց անգիտութիւն մեծ
արարին կաթուղիկոսն և վերակացուք նորին՝
Գաբրիէլ եպիսկոպոս ոմն ի սուրբ ուխտէն Յո-
հաննու վանից և վարդապետ մի Կիրակոս ա-
նուն ի կողմանէն Ռշտունեաց. մինն ի յանաս-
նոց նմա³ ոչ նուիրեցին վասն սիրոյ և աղեր-
սանաց, և նա յոյժ դառնացեալ կայր ի յոգի

իւր և ոչ զիտէր թէ ինչ նենգութիւն և որոգայթ դնէր սուրբ և չոր եղեալ աթոռոյն. և դարձեալ յօյժ մախայր, եթէ գրեալ է ի գիրս, թէ ի կողմանէն Վարազայ նորոգի ազգս Հայոց և սուրբ կաթողիկէն Վաղարշապատու. զի յոմանց յոմանց լսէին մարդիկք. և դարձեալ առեւութիւն ունէր ընդ կողմանս Վասպուրականին. ետես զի ամենայն բարութեամբ և շնորհօք զարդարեալ էր ազգս Հայոց. մինչ զի երանի տալին ամենայն հաւատացեալք և ալլազգիինք շրջակայք թէ հաւատ և օրէնք Քրիստոսի հաւատն է, և ալլն սուտ է: Զի տեսանէին զերանելի ալրն Աստուծոյ ի վարս ճգնութեան զտիւ և զգիշեր մշտնջենաւոր սրբապահութեամբ, բայց որ մարդասպանն էր ի սկզբանէ չարանախանձ Բելիարն, որպէս միաբանեցոյց ընդ ինքեան զգաստ հրեղինաց և ասէր «աստուածանալ կամիմ և զպատիւ մեծութեան ձեզ կամիմ տալ» և կորոյս զգաստ հրեշտակաց ընդ ինքեան, և որպէս նախանձեցաւ ի պատիւ հօրն մեր Ադամայ և ի ձեռն մօրն Եւայի եհան դնա ի դրախտէն փափկութեան, ալլապէս վարդապետ և եպիսկոպոս ոմն Մարկոս անուն յաշակերտաց վարդապետին Յոհաննու, որ գնացեալ էր ի կողմն Վրաց և ոչ հանդիպեցաւ ի ձեռնադրութիւն սուրբ Հայրապետին և եկեալ յետոյ ետես զար-

դարեալ զսուրբ Կաթողիկէն, զի ամենեքեան երանի տալին կողմանց վարդապետաց և քահանայից ծովու բոլորին⁴. և նա յոյժ-դառնութեամբ մաղձին խաւարեցոյց զիմացումն բանականին մասին և ոչ զիտէ զինչ առնիցէ. վասն որոյ գտեալ զոմն կրօնաւոր նման ինքեան նախանձոտ և յաջողիտ Աստուածատուր անուն ինքնահաւան և կեղծաւոր, գոլով ի սուրբ ուխտէն Սաղմոսավանից: Եւ բազայս անուղղայս կամէին դնել սուրբ ճգնաւորին և ասէին. «ճգնութեամբ Լուսաւորչին հանգոյն է և հօր: Բայց կրկին պակասութիւն գտանի ի նմա. մին, զի ի կողմանէն չլղթամարայ է, որ ի բազում ժամանակաց հետէ բանադրեալք են. և միւսն, զի պարտ էր ի կաթողիկոսաց եպիսկոպոս լինել, և ապա ի պիսկոպոսաց կաթողիկոս ձեռնադրիլ»: Ողորմելի Հպարտացեալքն ոչ գիտելով զգիրս կանոնաց սուրբ առաքելոցն, Կղեմնետեալ և սուրբ Ժողովոյն Նիկիոյ և զաստուածաբանին Գրիգորի և զալլոցն ամենայն, որ ուսուցանեն մեզ, եթէ հաւանութեամբ ամենայն ազգին երեք եպիսկոպոս եպիսկոպոս ձեռնադրեն և երկոտասան եպիսկոպոսք կաթողիկոս օժանեն ըստ Հայոց, իսկ ըստ Յունաց երեք արքեպիսկոպոսք զպատրիարքն ձեռնադրեն, և զայս ոչ իմացեալ սոցա, անօթ եղեն երկոքեանն չարին սատանայի, նա-

մակ մահաբեր գրեն առ եպիսկոպոս ոմն Զա-
քարիա անուն սուրբ ուխտին Հաւուցթառու
նման ինքեանց նախանձոտ և ատեցող եղբարց,
եթէ կաթուղիկոս, որ դուք եղեալ էք, է ի
կողմանէն Վասպուրական Քաջբերունեաց և ի
ներքոյ անիծից և բանադրանացն Աղթամարայ,
և զմեզ և զգաւառս մեր արկեալ էք ի ներքոյ
անիծից դատապարտութեան. այլ արի՛ մեք և
դու միաբանութեամբ նամակ ողջունի գրեմք
առ վարդապետն Յովհաննէս, և կամ գնամք
առ նա, և միաբանութեամբ նորա կոչեմք
զվարդապետն Տաթևու Ղմաւոն անուն, հանեմք
զնա յաթուռոյն, և զնեմք ի տեղի նորա զեպիս-
կոսն Մակուայ առաքելոյն Թաղէոսի, զոր ի
նոյն օր ձեռնադրութեանն վարդապետն այն և
Զաքարիայն ոչ կամեցան լինել կաթուղիկոս
վասն ատելութեանն⁵, որ առ նա ունէին: Եւ
Զաքարիայն այն, տեսեալ զնամակ չար նախան-
ձուն, ուրախացաւ սատանայական բերկրութեամբ
և ընդունակ եղև չարին. իբրև զփուշն դժնիկ
այրեաց զինքն և զբազումս ընդ ինքեան ատե-
լութեամբ չարին. յարուցեալ զնաց առ վարդա-
պետն Յովհաննէս. և որպէս Քաղակ կաշառեաց
զմոգն Բաղաամ, նոյն կաշառեցին սոքա զվար-
դապետն Յովհաննէս մականուն կօլօտիկ, որ էր
վարժապետ ի սոյն ժամանակիս խլացեալ ա-

կանջօք: Եւ նա նոյն ժամայն ժողովեաց զբա-
ղում անուղղայ եպիսկոպոսք և քահանայք աւելի
քան զերեսուն և զքառասուն ոգի, եկեալ մօտն ի
սուրբ տաճար Միաձնին բարկութեամբ և սրտմտու-
թեամբ լցեալ, զամենայն թոյնք դառնութեան ու-
նելով ինքեան: Ողջոյն ետուն նմա և ոչ խաղաղու-
թեան. զի, որ ինքն էր ձեռնադրեալ կաթու-
ղիկոս, և եպիսկոպոսն Մակուայ տէր Գրիգոր,
և գաւազան վարդապետութեան իւրովին ձե-
ռօք և ամենայն վարդապետօք և եպիսկոպոսօք
ի սուրբ Էջմիածինն վարդապետ արարեալ, այ-
սօր⁶ ուրանայ և հրէաբար ի վերայ սուրբ Հօրն
յարուցեալ. և նորա փախուստ առեալ, մտանէ
ի տուն քրիստոնէի միոջ զաղտագողի, և դո-
ղայր յահէ քահանայիցն, որպէս Տէրն մեր ի
Հրէիցն. և նոքա որոնեալ աստ և անդ, գտին
զնա և առեալ տարան առ բռնաւորն Աղուպ,
որպէս Հրէայքն առ Պիղատոս և Հերովդէս⁷:
Եւ ասէ վարդապետն Յովհաննէս առ բռնաւորն.
Պարոն Աղուպ-բէկ, կաթուղիկոսս այս սուտ է.
վասն զի ոչ է մկրտած. և այն, որ ոչ է մկր-
տեալ, ոչ է քրիստոնեայ. և կախարդ և հեր-
ձուածող է սա. զի զօծումն հիւանդաց բերեալ
է ՚ի Կ. Պօլսէ. եթէ կամիս դու, որ յաթուղ-
այդ նստի դա, կամք մեր ամենեցուն այս է,
զի մկրտեմք և նոր եպիսկոպոս և կաթուղիկոս

ձեռնադրեմք, և ապա նստի յաթոռդ հօր մե-
րոյ հոգևոր Գրիգորի: Եւ ասէ բռնաւորն ցվար-
դապետն. Հապա⁸ զիտեմ դու ձեռնադրեցեր
զդա կաթուղիկոս: Եւ նա ուրանայ զճշմարտու-
թիւնն առաջի բռնաւորին և ասէ. Քաւ լիցի.
ես ոչ եմ ձեռնադրեալ զնա, այլ Թովմէն⁹ և
ընկերք նորին: Որ զիտակն է զաղտնեաց և
իրաւագէտն ի բարձունս, զիտէ, զի մին փոխ զիր
ետուն ինձ ընթեռնուլ օտարապէս, և յերկու-
սումն յաշակերտաց մերոց կրօնաւոր մի Կարա-
պետ անուն: Եւ տղայ ոմն յաղգականաց մերոց
յոյժ ընդգիծախօս Խերուն անուն բարձր ձայնիւ
ասէ. Սոքա ամենեքեան անհաւատ գոլով և
ստախօս քրիստոնեայք, ոչ են ճշմարիտ, այլ
խաբեբայք: Եւ Ստեփաննոս ոմն վարդապետ
անուն եհար զբերան մանկանն և լցաւ արեամբ:
Եւ բարկացեալ բռնաւորն, հրաման ետ հանել
արտաքս զամենեւեան: Եւ եպիսկոպոսն ասա-
ցեալ Զաքարիէն եկաց առ նա միայն և ասէ.
Անթիւ և անհամար արծաթ տամ. քեզ զի՞նչ փոյթ
է նորա արտաքս հանելն և ոչ հանելն: Եւ նորա
հաւանեալ ի կաշառ արծաթոյն, հրաման տայ
ձեռնադրել զեպիսկոպոս առաքելոյն Թադէոսի:
Իսկ երանելի այրն Աստուծոյ (լուեալ) զայս
ամենեայն և բազում քան զայս անպատմելի և
անասելի հայհոյութիւն և չարախօսութիւն,

արարեալ առաջի բռնաւորին, ըստ նմանու-
թեան Քրիստոսի լուռ կայր և անմռունչ. և
յարուցեալ զնաց ի տուն քրիստոնէի միոջ:

Իսկ ժողովն անիրաւ մտեալ ի սուրբ Էջ-
միածինն և սկսան պատարագել զՔրիստոս ուրա-
խութեամբ և ոտնհար նենգութեամբ. ձայնե-
ցին Հայոց տեառն Գրիգորի: Եւ անիմաստն այն
եպիսկոպոսն Գրիգոր զիտաց ի միտս իւր, եթէ
քաջութիւն արութեան գործեաց. ոչ քաջու-
թիւն, այլ հակառակութիւն ըստ նմանութեան
Գադանայ, Աբիրոնի և Կորիւայ, որ հակառակ
եղեն հրամանացն Աստուծոյ և ծառային Աս-
տուծոյ Մովսէսի: Եւ պատարագեցին զՔրիստոս
ոչ ի հաշտութիւն, այլ ի բարկութիւն, և ոչ
յիշեցին զբան Տեառն, որ ասէ. Երթ հաշտեաց
ընդ եղբօրն և ապա եկեալ մատուցիր զպա-
տարագն: Աստ է տեսանել զաղէտ տարակուսա-
նացն և զահագին վնաս մեղանչական ազգիս
մերոյ՝ վարդապետաց, եպիսկոպոսաց և կարգա-
ւորաց¹⁰ մերոց ազգիս դառնութեանց. զի Քրիս-
տոս յանհաւատ Հրէիցն խաչեցաւ յԵրուսաղէմ,
յԷջմիածինն ի հաւատացեալ կարգաւորաց: Եւ
կատարեցին զչար խորհուրդս իւրեանց. և ապա
սկսան զսպասաւոր վարդապետք Էջմիածնին
զվարդապետն Կիրակոս Ռշտունեաց և զրաբու-
նապետն մեր զՍարգիս ի սուրբ ուխտէն Սալ-

նապատալ մատնել անօրինաց. ՚ի միոյն առին տասներեք հազար դահեկան և ի միւսոյն¹¹ վեց հազար դահեկան մատնութեամբ երկու եպիսկոպոսացն Զաքարէի և Անտօնի: Եւ լցաւ երկիր գայթակղութեամբ և հայհոյութեամբ ի նոցանէ և տարածեցաւ մինչև ի ծագս աշխարհի:

Աւանդ անմտութեան ազգիս. աւանդ թշուառութեանս. աւանդ կուրութեանս աշխարհի. աւանդ տխմարութեանս. աւանդ հիքութեանս. աւանդ չարութեանս. թէ որքան լուսաւորս խաւարեցուցին ազգս Հայոց. որչափ աստուածաբան բերանս խցեցին. քանի՜ սիւնս եկեղեցւոյ տասլալեցին. քանի՜ քահանայապետս ի հող մահու իջուցին. զԱրիստակէս սրախօխող արարին. զՎրթանէս հեռահալած առնէին. զՅուսիկն ողորածեծ արարեալ ի կենաց վճարեցին. զմեծն Ներսէս հանին յաթոռոյն և զգրան երէցն Արշակայ Զոնակ¹² անուն ի տեղի նորա ձեռնադրեալ ի Դառն¹³ ի քաղաքի, և յետոյ գեղակուր արարեալ մահացուցին. զՍուրբն Սահակ ի մետաղս արտաքսեցին, և եղին զՍուրմակն, զԸմէլ և զԲարդիշուն. զարքայն Տրդատ զբարեպաշտն և զբարեսէրն զմեծ երախտաւորն իւրեանց նենգութեամբ դաւեալ կորուսանէին. զսուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն այնքան ձանձրացուցին, մինչև յանբնակ տեղիս վտարեցին. քան

զթուեալոր սողունս վիրապին այլ դառնագոյն և դժնդակ բարս ցուցանէին սուրբ Լուսաւորիչն. վասն որոյ ոչ երկարեաց ի մէջ նոցին, թերևս ի նա ձեռնամուխ լինէին. և զլուսափայլ մանուկն Գրիգորիս զեղբայր Յուսիկանն երէց քան զնա և բարձր հասակաւ հնգետասան ամաց եղին ի հայրապետական աթոռ, որ զչարսն յանդիմանէ և զեկեղեցիս¹⁴ պայծառացեալ լուսաւորէր, որ հաւատացեալ էին ի ձեռն առաքելոցն Եղիշէին և Ստաթէի. կապեալ ի յադի երկվարին և զնա ի կենաց այս դառն աշխարհիս ի բաց վճարէին. և զերկրորդ Լուսաւորիչն զմեծն Մեսրոպ վարդապետն ընտրեալ ի Վստուծոյ, որ գիր ի յերկնից իջոյց նման Մովսիսի և աշակերտեալ հոգևոր որդիք նորա զթարգմանիչսն Աստուածաշունչ Դրոց զվարդապետքն արիք զԴաւիթ և զՄովսէս ապերախտ և անընդունակ լեալ յաշխարհէս մեր ի բաց մերժեցին: Եւ զայսպիսի լուսաւորիչք և պայծառ ջահք եկեղեցւոյ, որ կամէր ամենայն ազգս Հայոց առժամանակ մի ցնծալ ի լոյս նոցա, այսպիսի օրինակաւ յաշխարհէս կորուսին զգիտութիւն և զկեանս նոցա: Եւ ի մերում ժամանակին, եթէ զսուրբ հայրապետն Կիրակոս, զինչ էր զարմանք:

Բայց այժմ դարձցուք առ ձեզ, ով մեծ

վարժապետ Յովհաննէս. զԱղուանից աթոռն յերկուս բաժանեցեր. և նախանձու և դառն ատելութեամբ ի հայրապետական աթոռոյն աքսորեցեր զընտրեալն ի Հոգւոյն Սրբոյ, որ քառասուն և հինգ ամ էր, ի զինւոյ և ի մտոյ և ի յիւղոյ և ի կթոյ անասնոց ոչ էր վայելեալ. և երկոտասան եպիսկոպոսօք և երկոտասան վարդապետօք ի քահանայապետութեան աստիճան եղաւ. և ի միւս օրն վարդապետութեանն գաւազան ամենայն վարդապետօք ի ձեռն նորա եղեր. այժմ զգաւազանն ի ձեռաց նորա յափըտակեցեր, զմատանին ի մատանցն նորա առեր. իբր զգատապարտեալ ծառայ առաջի անօրինաց անարդեցեր. զինչ էր վնաս դորա. զի անտէրո՞ւնչ էր և անօգնական. գիտեմ Աստուած օգնական էր նմա. դու ոչ երկեար յԱստուծոյ և ոչ ամօթ կրեցեր յանօրինաց և յօրինաւորաց, յաւրանց և ի կանանց. անյայտի վարդապետութիւն ուսար ի Քրիստոսէ. զայդ ուսուցին առաքեալքն Քրիստոսի: Դու ականջօք խլացեալ, սպիտակ մորուօք, զի դեղին է փոխարկեալ, մօտեալ գերեզմանի, զգասատունս Հայոց ուղղափառ աստուածաբանութեանն խափանեցեր. զարատ և զբիծն աղթարմայութեան, ի Ալիլիկեցւոյն ի քահանայապետութիւն Լուսաւորչին մտեալ, Աստուած ազատեաց. զբանադրութիւն

և զկապանք կղզւոյն Աղթամարայ յօրհնութիւն փոխեաց. Դու զամենեցուն բերան լցեր¹⁵: Ալիլիկեցիքն զհամբաւս անդիտութեան և անհամութեան քո լսեցին և գտեալ երէց մի աշխարհի, որ ի նոցանէ էր ձեռնադրեալ Կարապետ անուն, դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթուղիկոս եղին. անիծիւք և անուղղայ վարուք դարձեալ կամէին զՀայքս կործանել. զինչ պատասխանի տալոց ես Քրիստոսի յաւուրն դատաստանի:

Ո՛վ երջանիկ դասք վարդապետաց և սրբազան գունդք եպիսկոպոսաց, դուք կոչեցիք յաստիճան առաքելական աթոռոյ Լուսաւորչին Դրիգորի. և դարձեալ դուք հանիք յաթոռոյն Դրիգորի և հրէաբար դատապարտեալ Հայհոյէք: Աւաղ և վայ անձանց մերոց: Ողբացէք, երկինք և երկիր, ծառք անտառի և ծաղիկք դաշտի, լերինք և բարձո՞ւնք և բոյսք ամենայն, զանմըտութիւն ազգիս մերոյ, և սոպո և կոպիտ, բիրտ և անհնազանդ քահանայական կարգիս և զանզգամութիւն կրօնաւորաց Հայկազն սեռի. դարձեալ վայ և եղո՞ւկ է անմտութեան ազգիս մերոյ. Փարաւոն, որ անաստուածն էր, ի ժամանակի սովոյն զիրաւունս քրմացն ամբողջ պահէր, պատիւ առնելով որպէս քահանայից. և յորժամ Սաւուղ բարկանայր քահանայիցն վասն

կերակրելոյն զԴաւիթ, հրամայեաց Հրէիցն սպանանել զքահանայսն. և յորժամ Պօղոս որմն բռնալ կոչէր զքահանայապետն Աննա, և սպասաւորացն ասացեալ Զքահանայապետն Աստուծոյ հայհոյեմ, և նորա պատասխանեալ ասէր. Ոչ զիտէի, եղբարք, եթէ իցէ քահանայապետ թէպէտ և զիտէր իսկ, յայտարարեալ թէ պատկառիլ պարտ է յօծութեան շնորհէն և աստիճանէն: Այլ և Տէրն մեր և Աստուած, յորժամ ածեալ լինէր յատեան անաստուած Հրէիցն, որ ապտակէր զնա, լիրբ և ապաշնորհ ծառայն երախտամոռաց ասէր. Այդպէս պատասխանի տաս քահանայապետին: Եւ այսպէս յամենայն ուրեք պատկառէին ի քահանայական պատուոյն: Իսկ սոքա միայն երեւցան լիրբ և յանդուզն, ոչ ունելով զերկիւզն Աստուծոյ և ոչ պատկառելով ի շնորհէ քահանայութեանն. այլ զցանկութիւնն սատանայական կատարէին անմտութեամբ ի կորուստ անձանց. զի նա մարդասպան էր ի սկզբանէ ըստ հրամանի Փրկչին մերոյ: Եւ այս երկու ամ է, որ մի ի նոցանէ ոչ զղջացաւ և ոչ մեղանջ եկն ի բերանս նոցա, այլ հայհոյութիւն և նախատինք: Եւ ոչ տգէտ ոք և անիմաստ ոք, այլ իմաստունք և կատարեալք՝ Ղմաւոն և Գրիգոր վարդապետք ՚ի Սիւնեաց և Ստեփաննոս անուն վարդապետ ի

յԵղեգեաց և այլքն, որ զրեալ եղև: Զոր և մաղթեմք բոլորով սրտիւ մի առնել նոցա դատաստան յահագին դատաստանն Աստուծոյ Հօր, այլ աստ առնել նոցա թողութիւն մեղաց ըստ մեծի ողորմութեան իւրում: Ասացեն երկինք և երկիր եղիցի՛ եղիցի՛: Եւ Քրիստոսի փառք՝ յաւիտեանս ամէն:

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՅՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԻՑ.

Գլ. Ա. 1. եկն. 2. Ձագավանից. 3. Վասպու-
րականին . . . Թումա. 4. չիք <տէր Կիրակոս սուրբ
ուխտին Սարնապատայ>. 5. Պետրոս. 6. ձեռ. Վա-
նընտայ, այլ օր. Վանտանայ. 7. տվեցին. 8. Կոս-
տանդին կաթուղիկոսէ. . . ի բոք անկեալ . . . Ղա-
զարէն և նուիրակէն. 9. ի մեր կաթուղիկոսէն առ-
նոյր. 10. ի մեզանէ. 11. Տէր. 12. ոչ. (1500)
Ֆլաւրի. 13. առնէին. 14. անիծիւք նզովեցին և
բանադրեցին. 15. յորմէ. 16. ասեն. 17. նզովք
և որոշէ. 18. «Թողին զադադերն Մովսէս և զօրէնքն
Մովսիսի». միւս օր. «Թողին զաստուածադիրն Մով-
սէս և օրէնքն Մովսիսի». 19. մեկնութիւն. 20.
բեմբ. 21. ծալեալ. 22. սուրբ. Գ. դուժիւն.
23. անուղղափառ. 24. երկու օրինակի մէջ կան և
այս աւելորդ տողերը. «Զի մանկունքն զսկիզբն ա-
զահութեան և գողութեան. Եւ զհոգեւոր սէրս կա-
մապաշտութեանն. Եւ ամ մի ի լման ի դուռն սուրբ
Էջմիածնին դեգերեցայ աշակերտք և վարդապետք
(և վարդապետօք), և վասն ասացեալ պատճառացս
Թողի և փախեաց»:

Գլ. Բ. 1. շինութեան. 2. նզովեալ. 3. Յհր.
4. օղոյս, աղոյս. 5. հինգ (ե.) 6. Սահմանասար.
7. Արտաշէս. 8. փողով և թմբկով և զուռնով.
9. գնացաք. 10. հետ.

Գլ. Գ. 1. ի կաթուղիկոսութեանն. 2. մ' օր.
3. Աստուածատուր վարդապետ Սարմոսափա-
նից. 4. քահանայից Տովու բոլորի=Վանայ Տովի,
5. Կալօտիկ. 6. իսկ այսօր. 7. չառ Պիղա-
տոս և հրգս. պկ. և հերովդէս. 8. բաբա.
9. Թովմէն այն. 10. կրօնաւորաց. 11. և միոյն.
12. Չունակ 13. ի գաւառն. 14. զգ Կիսն. 15. բացեր:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0248524

